

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, June 2017, 21 (1): 665-700

Yaygın İki Mushaftaki Bölümlemeler ve Mahiyeti

Partitions in the Two Widespread copies of the Qur'ān and Their Nature

Davut Şahin

Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı.

Assistant. Prof., Kırıkkale University, Faculty of Theology,
Department of Qur'anic Exegesis.

Kırıkkale /Turkey

sahdavut@hotmail.com

ORCID ID orcid.org/0000-0001-7759-620X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 27 Şubat / February 2017

Kabul Tarihi / Accepted: 03 Haziran/June 2017

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran/June 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Cilt / Volume: 21

Sayı - Issue: 1

Sayfa / Pages: 665-700

DOI: doi.org/10.18505/cuid.295252

Atıf/Cite as: Şahin, Davut. "Yaygın İki Mushaftaki Bölümlemeler ve Mahiyeti - Partitions in the Two Widespread copies of the Qur'ān and Their Nature". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal* 21, no. 1 (June 2017): 665-700. doi: 10.18505/cuid.295252.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved. For Permissions: ilahiyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr

Yaygın İki Mushaftaki Bölümlemeler ve Mahiyeti¹

Öz: Çalışma yaygın iki mushafın bölümlemeleri hakkındadır. Bu mushaflardan biri Türkiye’de basılmakta, Diyanet İşleri Başkanlığı, Mushafları İnceleme ve Kıraat Kurulu’nun denetiminden geçmektedir. Diğeri ilmî bir heyet tarafından yayına hazırlanmış olup, Suudi Arabistan İslami İşler, Vakıflar, Davet ve İrşat Bakanlığı tarafından basılmaktadır. Her iki mushaf başta basım yerleri olmak üzere birçok ülkede yaygındır. Çalışmada söz konusu mushaflardaki bölümlemeler dayanakları ve işlevleri açısından karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda önce söz konusu bölümlemelerin Hz. Peygamber’in, sahabenin söz ve uygulamaları ile ilgisi kurulmaktadır. Sonra bu mushaflardaki aynı ve farklı bölümlemeler, aynı ismi taşıyan bölümlemelerin farklılaşan yönleri incelenmektedir. Ayrıca mevcut bölümlemelerin işlevlerine değinilmektedir. Türkiye’de basılan mushafta yer alan “rükû’ alameti” araştırılmaktadır. Bu bölümlemeye “alameti mevdu” isminin verilmesi önerilmektedir. Uygulamaları Hz. Peygamber döneminde olsa da bölümlemelerdeki farklılıklar, mevcut bölümlemelerin ictihâdî olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Mushaf, Cüz, Hizb, Rukû’, Vakf.

Partitions in the Two Widespread copies of the Qur'ān and Their Nature

Abstract: The study is mainly about the partitions of the two widespread copies of the Qur'ān known as *muşhaf*s. One of these partitions is published in Turkey under the supervision of the Presidency of Religious Affairs, and the Board of Inspection and Recitation of the Qur'ān. The second one is published by an Islamic delegation and by the Ministry of Islamic Affairs, Foundations, Invitation and Guidance of Saudi Arabia. Both the *muşhaf*s are widely used in many countries, especially in terms of the places where they are printed. In the study, the partitions in the *muşhaf*s are discussed in a comparative manner in

¹ Bu makale araştırmacı tarafından Tarihten Günümüze Mushaf-ı Şerif Sempozyumu’nda sözlü olarak sunulan ve basılmayan “Mushaf Bölümlemeleri –cüz, hizb, ruku’, ta’şir ve tahmis-” adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirelerek üretilmiş halidir. *This paper is the final version of an earlier announcement called “Muşhaf Chapters- Juz, Hizb, Rukû’, Ta’şir and Takhmis-”, not previously printed, but orally presented at an symposium called “ From Past to Present Muşhaf Symposium”, the content of which has now been developed and partially changed.*

terms of their bases and their functions. In this context, first of all, the mentioned partitions are linked together with the words and practices of The Prophet and his companions. Then the same and different partitions in these *mushafs* and, different aspects of the same partitions are examined. The functions of existing departments are also mentioned. The "symbol of bowing (Rukūʿ)" on this *mushaf* published in Turkey is examined. It is recommended that this section should be named as "the symbol of *mawḍuʿ*." Even the practices belong to the period of the Prophet, the differences in the partitions show that the existing divisions are based on opinions or judicial judgments (ijtihādī).

Keywords: Qurʾān, Juz, Hizb, Rukūʿ, Waqf.

SUMMARY

In this study, *juz*, *hizb* and *rukūʿ* partitions of the Qurʾān are considered comparatively in terms of the partition by Presidency of Religious Affairs and partition by Medina. In this context, early sources and formation of the mentioned partitions are examined and comparisons are made between the two partitions in these *mushafs*. While examining the relation of the two partitions of these two *mushafs* with the sources in the early period, it is seen that the Prophet and the Companions themselves used the words; *juz* and *hizb* in order to divide the Qurʾān into certain sections. As it is known, however, the Qurʾān was not present as a concrete document in the hands of everybody as it is today because of the revelation in the period of descending. Therefore, it cannot be expected that the partitions of that period will be the same with those of today's. It is emphasized that the Prophet and the Companion formed specific *hizbs* (sub-sections) that were specific to them, and then the formation phase and the nature of these two partitions in the *mushafs* are discussed. The number of letters, not the number of pages, verses and words, appears to be taken into account in the partition of the *juz* and *hizb*. This kind of partition, with some special *mushafs* and practices of Muslims, was formally known in the period of Iraq governorship by Haccac ibn Yusuf al-Sakafī (75/694-95/713). He instructed the hafiz people to find the number of letters of the Qurʾān, and also had them identified the half, one third, and one fourth of it.

The current *muṣḥafs* by Presidency of Religious Affairs and Medina can be seen in Ibn al-Jawzī's *Fünûn al-efnân fî 'acâib ulûm al-Qur'ân*, in Dānī's *al-Beyān fî add al-Kur'ân*, and in *Cemāl al-kurrā and kemāl al-ikrā* by Sahavī. There is not much difference between these two *muṣḥafs* in terms of *juz*. However, the locations, naming and presentation patterns of *ḥizb* have some differences. For example, the beginning and ending point of the *ḥizb* in Medina *muṣḥaf* is clearer because the sign of the beginning of the *ḥizb* in the verse is indicated with a sign. However, there is no indication at the beginning of the verse for the *ḥizb* in the *muṣḥaf* by the Presidency of Religious Affairs; it is pointed by the *ḥizb* rose on the edge. Again, in Medina *muṣḥaf*, every *juz* is divided into two *ḥizbs*, and at the end of thirty *juzs*, there is a "*ḥizb sixty*" registry. Each of these *ḥizbs* is divided into four to form a total of eight *ḥizbs* in a *juz*. But in the *muṣḥaf* by Presidency of Religious Affairs, every *juz* is divided into four *ḥizbs* and numbered from one to four. These four *ḥizbs* coincide with four of the eight *ḥizbs* in the Medina *muṣḥaf*. However, some of the *ḥizbs* in the fourth, seventh, eleventh, twenty-sixth and thirtieth *juzs* start from a different place. As a matter of fact, the *juz* beginning of these *juzs*, *ḥizb* places of which are different also differ from each other. This determination indicates that the *juz* and *ḥizb* are identified in a coordinated manner. Apart from these two partitions, there is also a *rukū'* division. This division is available only in *muṣḥaf* by the Presidency of Religious Affairs. It is not known who created it and what its nature is. Considering the way in which the mentioned partition takes place, it can be defined as: a group of verses consisting of a page, often containing one or more titles, containing a short or shortened scene. The nickname is "*ayn*". It has taken the name "*symbol of bowing*" because it shows the most suitable place to bow. However, this partition creates the misgiving that it is a sign of the "pausing" because it has been placed under the heading of *secavend* in the *muṣḥaf* by the Presidency of Religious Affairs. According to our opinion, this cannot be a sign of "pausing" because it is not mentioned in the works discussing the pausing and starting. In the same way, it cannot be said that it showed the place where the Prophet went to bow. Because the Prophet sometimes reads the *surahs* consisting of a total of four *rukūs'* divisions in two *rakad* prayers. They do not fully correspond to the descended verses as a group, nor do they exactly correspond to the groups of verses that commentators bring as tablets before the

commentary. The fact that the verse groups formed by the commentators differ from the *rukū* partition can be said to be related to structure of the Qur'ān and the fact that wisdom and ability of the commentators are different from each other.

Apart from the *muṣḥaf* by the Presidency of Religious Affairs, *Rukū'* partitioning is also available in the *muṣḥafs* published in the Indian and Pakistani regions. However, there is not much information about the nature of this partition and who states it. In our opinion, the sign of pausing has been effective in the formation of this partition. Because the Cezari speaks about the difficulty of reading a verse group that includes one subject with one single breath while explaining the reason for setting the sign of pausing. This expression shows that there are groupings of subject-centered verses in the mind of recitation scholars in the process of determining the pausing. It is seen that the majority of the pausing in *Idah* by Ibn Abbarī and *al Muktafā* by Dāni overlaps with the *rukū* partition of the *muṣḥaf*. Therefore, it can be said that, while this partition is being formed, the scholars have benefited from the groups of verses, which are the totality of the subject pointed out, albeit implicitly. The *rukū* partition is also associated with the *aşır* reading which consists of a certain group of verses and is read in various ways. Today, when talking about "aşır", one can understand the group of verses between the two "‘ayn". However, the "‘ayn" nickname has not been set for the "aşır". According to our opinion, this partitioning is considered appropriate for "aşır" because it is based on the subject matter integrity. In addition to all this, this partition can also be regarded as a measure for a series of conversations which shows the true way to the public in the context of the meaning of the Qur'ān. It is understood that this partitioning, whether it shows the most appropriate place to go to *rukū*, whether it points to the verses set for "aşır", or whether it is a measure for the Qur'ān themed conversation, is a matter-based setting in all. Therefore, we recommend naming the *rukū* partition as "the symbol of *mawḍu'*". At the same time, this naming eliminates the false impression that it is a sign of a pausing or a taking. The *muṣḥaf* partitions can be made more functional in order for Muslims to live more with the Qur'ān. For example, *ḥizb* can be a measure to acquire the habit of mentioning about the Qur'ān every day. In the same way, the *rukū* partition, with the nomenclature that we propose; "the symbol of *mawḍu'*"

can provide the inclination to the meaning of the Qur'ân. Thus, it is possible to have a multi-dimensional communication with the Qur'ân thanks to these partitions.

GİRİŞ

Nüzul dönemi sonrasında Kur'an cem ve istinsah edilmiş, daha sonra noktalama, harekeleme ve bölümlenme işlemleri yapılmıştır. Bu çalışmada söz konusu işlemlerden olan bölümlenme, belirtilen iki mushaf özelinde incelenmektedir.²

Bölümlenme, Kur'an'ın belli birimlere ayrılmasıdır. Bu birimlerin bir kısmı onun nüzulü esnasında belli iken diğer kısmı nüzulünden sonra belirlenmiştir. Zira Kur'an'ın âyet³, âyet grubu veya sûre olarak peyderpey nazil olduğu, Hz. Peygamber (sav) ve sahâbenin bazı sûre ve âyetleri gruplandırıp isimlendirdikleri, namazda ve sair zamanlarda Kur'ân'ı belli bölümler halinde okudukları bilinen bir husustur. Bunun yanı sıra rivâyetlere göre; Hz. Peygamber sûrelerin uzunluklarını dikkate alarak Kur'ân'ı dörde ayırmış, sorulan bir soru üzerine Kur'ân'ın hatmedilme süresi üzerinde durmuştur. Sahâbe de Hz. Peygamber zamanında Kur'ân'ı yediye bölümlenmiş, Kur'ân'ı hatmettikleri gün sayısını yedi, beş, üç gibi farklı zaman dilimleriyle ifade etmiştir.

² Konuyu bu iki mushaf örneğinde ele almamızın nedeni her ikisinin Âsım kıraati ve Hafs rivayetini esas almaları, Türkiye'de ve diğer ülkelerde tanınır olmalarıdır. Ülkemizde basılan mushaf, Türkiye'de ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın din hizmeti götürdüğü ülkelerde yaygındır. Çalışmada esas aldığımız bu mushafın künyesi şöyledir: *Qur'ânul-Kerîm*, Hat: Bilgisayar, nşr. Mushaf-ları İnceleme ve Kıraat Kurulu Başkanlığı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2016). Suudi Arabistan'da basılan mushafa gelince hac ve umreye gidenlere hediye olarak verildiği için dünyanın birçok yerinde rastlanabilir. Bu mushaf muhtemelen, Subhi Salih'in övgüyle bahsettiği, hicrî 1342/milâdî 1923 yılında Kral Fuat I'ın emriyle Ezher ulemasının gözetiminde yazılan, vakıfları belirlenen mushafı esas almaktadır. Subhi Salih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, İstanbul: Dersaadet, ts., 100. Çalışmada esas alınan bu mushafın künyesi şöyledir: *Qur'ânul-Kerîm*, Hat: Osman Taha (Medine: Melik Fehd Yay. 1423). Çalışma boyunca ilkine "Diyanet mushafı" ikincisine ise "Medine mushafı" şeklinde atıf yapılacaktır.

³ Bazen âyetin bütünü değil, bir bölümünün nazil olduğu da rivâyet edilir. Örneğin Nisa sûresi 95. âyetteki "ğayri ulî'd-ğarar." Abdulfettâh Kâdî, *Esbâb-ı Nüzûl*, trc. Salih Akdemir (Ankara: Fecr Yay., 1995), 136.

Diyanet ve Medine mushafları sûre ve âyet bölümlemesi dışında cüz, hizb ve vakf olarak da bölümlenmiştir. Diyanet mushafında ayrıca rükû‘ bölümlemesi vardır. Söz konusu iki mushaftaki bölümlemeler ismen Hz. Peygamber veya sahâbenin söz ve uygulamalarında yer alsada bu günkü haliyle olmadığı buradabelirtilmelidir. Ancak bölümleme işleminde onların söz ve uygulamalarının örnek alındığı muhakkaktır. Şimdi yukarıda sözü edilen erken dönemdeki bölümlemeleri daha yakından görerek incelediğimiz iki mushaftaki mevcut bölümlemeleri ve mahiyetleri üzerinde duralım.

1. BÖLÜMLEMELERİN DAYANAKLARI

Geleneğimizde bir öneri veya uygulamanın kabul görmesi; onun Kur’ân’a, Hz. Peygamber’in ve sahâbenin söz veya uygulamalarına dayanması, bir de uygulanabilir olması ile mümkündür. Kaynaklarda “taqsîm”, “teczi” ve “tahzîb”⁴ olarak geçen mushaf bölümlemeleriyle ilgili teşebbüslerde de bu

⁴ Dâni ve İbnü'l-Cevzi bu konuyu “Babu zikri eczâi'l-Kur’ân” başlığıyla işlemişlerdir. Ebû ‘Amr ed-Dâni, *el-Beyân fi ‘addi âyi'l-Kur’ân*, nşr. Gânem Kadduri Hamed (Kuveyt: Merkezi'l-mehtûtat ve't-turas ve'l-vesâik, 1994/1414), 300; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi, *Fününü'l-efnân fi ‘acaibi ‘ulûmi'l-Kur’ân*, nşr. Salah b. Fethi Helel (Beirut: Muessesetu'l-kutubi's-sekâfiyye, 2001/1422), 102. Sehâvî ise “Taqsimu'l-Kur’ân ve ‘addihi” şeklinde başlık açmıştır. Alemüddîn es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ’ ve kemâlü'l-ikrâ’*, nşr. Ali Huseyn el-Bevvab (Mekke: Mektebetü't-turas, 1986/1408), 124. Bu konuya ilişkin müstakil kitaplar da telif edilmiştir. Bkz. Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi ‘ulûmi'l-Kur’ân*, nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mer’âşî v.dğr. (Beirut: Dârü'l-ma’rife, 1990/1410), neşredeninin notu, 1:340-341. Zerkeşi bölümlemeyi ‘tahzib, teczie’ olarak ifade eder. Zerkeşi, *el-Burhân*, 1: 340-341. İbn Ebî Davûd ve Zerkânî bölümleme için sadece ‘teczie’ ifadesini kullanmıştır. İbn Ebî Davûd es-Sicistânî, *Kitâbu'l-meşâhif*, nşr. Muhibbüddin Abdussübhan Va’iz (Beirut: Dârü'l-beşairi'l-İslamiyye, 1363/2002), 2:464; Muhammed Abdulazim ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-irfân fi ‘ulûmi'l-Kur’ân*, nşr. Fevvez Ahmed Zemerli (Beirut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabi, 1995/1415), 1:334. Sünen sahibi Ebü Davûd ise tahzib için ‘Babu tahzibi'l-Kur’ân’ diye özel başlık açmıştır. Ebü Davûd es-Sicistânî, *Sünen*, (İstanbul: Dârü sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Ramağan”, 6. İbn Manzûr, ‘tahzib’ için açıklama yaparken ‘hazzebtu'l-Kur’ân’ ifadesine yer verir ve ‘hazzebe’ fiilini Kur’ân’ın bölümlemesi için kullanır. Ayrıca Ebü Huzeyfe’nin ‘Keyfe tuhazzibune'l-Kur’ân’ ifadesini de bu kullanıma delil getirir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, nşr. Abdullâh Ali el-Kebir v. dğr. (Kahire: Dârü'l-mearif, ts.), 2: 853. O ‘teczie’ kelimesinin fiil hali olan ‘cezze’yi ‘kasseme’ fiili ile karşılar. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1: 612. Taksim fiil hali olan ‘kasseme’yi de ‘cezze’ fiili ile karşılar. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 5: 3630.

hassasiyet gözetilmiştir. Nitekim mushaf bölümlenmelerine ilişkin başlıklar altında Hz. Peygamber'in, sahabenin sözleri veya uygulamaları yer alır.⁵

Örneğin bir defasında Hz. Peygamber ashabi ile yapacağı sohbete geç kalmış ve “Kur'ân'dan hizbim aklıma geldi onu bitirmeden gelmek istemedim”⁶ diyerek geç kalışını, o esnada okuduğu Kur'ân hizbi ile gerekçelendirmiştir. Aynı hadisin devamında Evs b. Huzeyfe ashaba, Kur'ân'ı nasıl bölümlediklerini sormuş, onlar da Kâf sûresine kadar sırasıyla üç, beş, yedi, dokuz, on bir ve on üç sûre olarak bölümlediklerini, Kâf sûresinden sonraki kısmı ise “mufassal” olarak isimlendirdiklerini söylemişlerdir.⁷ Böylece onlar her biri tek sayı olmak üzere sûreleri gruplandırmış, Kur'ân'ın tamamını yediye bölümlemişlerdir.

Yine Hz. Peygamber bir sözünde; “Bana Tevrat'ın yerine seb'u't-tuvel, İncilin yerine miûn, Zebur'un yerine mesânî verildi. Mufassal ise fazladan ikram edildi”⁸ demiştir. Âlimler bu sözü, Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı bölümlemesine yormuşlar ve hadiste geçen “seb'u't-tuvel, “miûn”, “mesânî” ve “mufassal” kavramlarının hangi sûrelere denk geldiğini belirlemeye çalışmışlardır.⁹ Dikkat edilirse sahâbi Hz. Peygamber zamanında Kur'ân'ı yediye bölümlemiş fakat bu hadiste ise Hz. Peygamber dörde bölümlemiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in namazda Kur'ân'ı belli bölümlere ayırarak okuması da burada hatırlanabilir. Zira

⁵ İbn Ebi Davûd, *Kitâbu'l-meşâhif*, 2:464-465; Dâni, *el-Beyân*, 300; Sehavî, *Cemâlü'l-kurrâ'*, 124-127.

⁶ Ahmed İbn Hanbel, *Müsned* (İstanbul: Dârü sahnûn ve Çağrı Yay. 1992/1413), 4: 343.

⁷ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1:345; Abdullah b. Muhammed İbn Ebi Şeybe, *el-Muşannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, nşr. Sa'id Muhammed Lehham (Beirut: Dârü'l-fiker, 1989/1409), “Salah”, 8663. Şu kaynaklarda ise Evs b. Huzeyfe Hz. Peygamber'in değil de ashabin kendilerinin Kur'ân'ı nasıl bölümlediklerini sorar. Ebû Davûd, *Sünen*, “Ramağan”, 9; Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen* (İstanbul: Dârü sahnûn ve Çağrı Yay., 1992/1413), “İkâmeti's-şalati ve sünneti filha” 178. Buradaki rivâyet-te hizb yerine cüz kullanılmıştır. Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 4:343; Zerkeşi, *el-Burhân*, 1:349; Celâleddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Şuayb el-Arnaut (Beirut: Müessesetu'r-risale, 1429/2008), 197. Ashab burada sûrelerin tertibini esas alarak her biri tek sayı olan bir bölümleme yapmıştır. Toplam bölümleme yine tek sayı olan yedidir. Bu dikkate değer bir husustur. Zira İslam geleneğinde tek sayı ve özellikle yedi sayısı önem arz etmektedir.

⁸ Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 107; Hz. Peygamber'in, âyet sayısını esas alarak, sûreleri gruplara ayırması Kur'ân'ı bir çeşit bölümlediğine örnek olabilir. Zerkeşi bu konuyu; “Taksimuhu bi-Hasbi Suverihi” başlığı altında işler. Zerkeşi, *el-Burhân*, 1:338.

⁹ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1:349; Suyûtî, *el-İtkân*, 139-140.

hadis eserlerinde Hz. Peygamber'in sabah, öğle, ikindi, yatsı ve Cuma namazlarında okuduğu sûre ve âyetlere yer verilir.¹⁰

Bütün bunlara ilaveten Kur'ân'ın hatim edilebileceği gün sayısına dair rivâyetleri, Kur'ân'ın bölümlenmesine esin kaynağı sayabiliriz. Nitekim İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), *Musannef*'inde, İbn Mâce (ö. 273/887) ve Ebû Davûd (ö. 275/889) *Sünen*'lerinde Kur'ân'ın hatim edilebileceği gün sayısına dair rivâyetler içeren bab başlıkları oluşturmuşlardır.¹¹ Bu içerikteki rivâyetlere Hz. Peygamber ile Abdullah b. 'Amr (ö. 65/684) arasında geçen diyalogu örnek verebiliriz. Peygamberimiz, Abdullah b. Amr'a ilk önce Kur'ân'ı bir ayda okuyabileceğini söylemiştir. Abdullah'ın Kur'ân'ı daha kısa zamanda hatmedebileceğini, buna muktedir olduğunu söylemesi üzerine Hz. Peygamber, ona yirmi, on beş, on ve yedi günde hatmedebileceğini söylemiş, hatmedeceği günü bundan aşağıya düşürmemeyi salık vermiştir.¹² Burada altı çizilmesi gereken husus, o dönemde vahiy inmeye devam ettiği için o rivayetlerde geçen "okuma, hatmetme" o ana kadar inen sureler ve özel olarak edinilen materyaller üzerinden gerçekleştiğidir.

Öte yandan Nevevî alıntıladığımız son hadisi şerh ederken şöyle demektedir: Burada öncelikli olarak belirtilen husus, ibadette orta yolu bulma, Kur'ân'ı tedebbür etmedir. Selefin Kur'ân'dan okuduğu miktar; durumlarına, anlama seviyelerine bir de yaptıkları işe göre farklılık arz eder. Onlar arasında otuz günde bir hatim indirenler olduğu gibi, yirmi, on, yedi, üç veya bir günde

¹⁰ Ebû'l-Huseyin Müslim b. Haccâc, "*Saħih*" (İstanbul: Dârü şahnûn ve Çağrı Yay. 1992/1413), "Şalat", 34, 35, 36; "Cumua", 16. Öyleyse Hz. Peygamber uygulamada âyet sonlarını göstermiş daha sonra âyet sonlarına nokta konulmuştur. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, "el-Câmi' li Aħkamî'l- Ķur'ân", nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006), *Muħaddime*, 1.103. Ancak bazı âyetlerin başlangıç ve bitişlerindeki farklılık, besmelenin Kur'ân'dan olup olmadığı hususu ekollere göre âyet sayısında farklılığı beraberinde getirmiştir. Kurtubî, "el-Câmi'", *Muħaddime*, 1.105.

¹¹ İbn Ebî Şeybe, "Kur'ân kaç günde hatm olunur?" şeklinde, İbn Mâce, "Kur'ân'ın kaç günde hatmedilmesi uygundur?" ifadesi ile Ebû Davûd da "Kur'ân kaç günde okunur?" biçiminde soru cümlesi ile bab başlığı oluşturmuşlardır. İbn Ebî Şeybe, "*Musannef*", "Şalah", 826; İbn Mâce, "*Sünen*", "İkâmeti'ş-şalati ve sünneti fiha", 178; Ebû Davûd, *Sünen*, "Ramağan", 9.

¹² Ebû't-Tayyib Azîmâbâdî, "*Avnü'l-ma'bûd Şerhu Sünen-i Ebî Davûd me'a şerhi'l-Hafız İbn Ķayyim el-Cevziyye*", nşr. Abdurrahman Muhammed Usman (Medine: Mektebetü's-selefiyye, 1968/1388), 4.266-267.

hatmedenler vardır. Bir gecede bir, üç veya sekiz hatim indirenler de olmuştur. Tercihe şayan olan ise okumada devamlılıktır.¹³

Gerçekten de Hz. Peygamberin ashabı farklı zaman dilimlerinde Kur'ân'ı hatmetmişlerdir. Örneğin Hz. Osman ve Abdullah b. Mesud Kur'ân'ı bir Cuma'dan diğer Cuma'ya olmak üzere yedi günde, ancak İbn Mesud Ramazan aylarında üç günde, Ubey b. Ka'b sekiz günde, Zeyd b. Sabit on veya yirmi günde, Muaz b. Cebel ve Sa'd b. el-Munzir üç günde Kur'ân'ı hatmetmiştir.¹⁴ Hz. Peygamber, okuyucu anlama nüfuz edemez diye Kur'ân'ı üç günden az bir zaman diliminde hatim etmeyi uygun görmemiştir.¹⁵

Mushaf bölümlemelerine kaynaklık ettiğini düşündüğümüz Hz. Peygamber ve sahabenin bu söz ve uygulamaları ile mevcut Kur'ân bölümlemelerini karşılaştırdığımızda rivâyetlerdeki bölümlemelerin bir kısmı ismen mushafta vardır. Ancak örneğin Hz. Peygamber'in, birden fazla sûreyi bir isim altında toplayıp, Kur'ân'daki bütün sûreleri içerecek şekilde, sûreleri "seb'u't-tuvel", "miûn", "mesâni", "mufassal" olarak bölümlemesine dair bir işaret mushafta yoktur. Anladığımız kadarıyla Hz. Peygamber'in, sûreleri belli isimler altında toplaması ve Kur'ân'ın hatmedileceği gün sayısını farklı sayılarla bildirmesi emir niteliğinde değildir. O, sûreleri belli isim altında toplarken sûrelerin âyet sayısını dikkate almış, Kur'ân'ın hatmedileceği gün sayısında ise muhatabın durumuna göre tavsiyede bulunmuştur. Bu bölümlemeler şu an mushafta olmadığına göre belki de belli zaman dilimlerinde uygulanmış ancak bu bölümlemeler bağlayıcı görülmemiştir. Bir ihtiyaçtan doğan mushafın bölümlenmesi, Hz. Peygamber'in hadislerindeki bölümlemelerden seçilmiş veya ismen aynı

¹³ Ebû Zekeriyâ en-Nevevî, "*el-Minhâc fî şerhi Sahîh-i Muslim b. Haccâc*" (Riyâd: Beytü'l-efkari'd-devliyye, ts.), 717. Mushaf bölümlemelerine esin kaynağı olduğunu düşündüğümüz rivâyetler genelde hadis eserlerinin namaz ve oruç bölümlerinde yer alır. Çünkü kıraat namazın bir rük-nüdür. Hz. Peygamber ve sahabenin bu husustaki uygulamaları örneklik teşkil etmektedir. Kur'ân'ın Ramazan ayı ile ilişkisi ise onun Kur'ân ayı olarak da bilinen Ramazan ayında inmeye başlaması ve bu nedenle Müslümanların bu ayda Kur'ân ile daha fazla meşgul olmalarıdır. Söz konusu rivâyetler için bkz. Müslim, "Şiyam", 182, 184.

¹⁴ Dâni, "*el-Beyân*", 323-326.

¹⁵ İbn Mâce, *Sünen*, "İkâmeti's-şalati ve sünneti fiha", 178; Ebû İsâ Muhammed et-Tirmîzî, *Sünen* (İstanbul: Dârü sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1992/1413), "Kırâât", 2949. Suyûtî, Hz. Peygamber'in ve sahabenin Kur'ân'ı bölümlemesine dair rivâyetlerin çoğunu "*İtkân*" adlı eserine toplamıştır. Suyûtî, *el-İtkân*, 324-327.

olsa da dayandığı esaslar bakımından farklı olan sonraki bölümlemelere bu rivâyetler esin kaynağı olmuş, işlevsel olan Müslümanlarca kabul görmüştür.

Ancak burada tekrar dikkat çekmek istediğimiz husus, Hz. Peygamberin bu bölümlemeleri emir veya genel geçer bir duruma değil, muhatabın durumuna göre tavsiye niteliği taşıdığıdır.¹⁶ Zira Haccâc b. Yûsuf es-Sekaff'nin (ö. 95/714) valiliği dönemi (75-95/694-714)¹⁷ ve sonrasında yapılan bölümlemelerin ilk nüvelerini teşkil eden bu tahziblerin bir kısmı mushafa yansımamış, rivâyetlerde kalmıştır.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi kanaatimize göre, bölümlemelerin mushafa yansımaları bir ihtiyaçtan doğmuştur¹⁸. Zira nüzul döneminden uzaklaşılması, farklı kültürden insanların Müslüman olması nedeniyle tâbiûn dönemi; Kur'ân'ın öğrenilmesi, okunması, ezberlenmesi ve anlaşılması hususunda sahâbi dönemine göre daha fazla çabayı ve sistemli hareket etmeyi gerekli kılmıştır. İşte mushaf bölümlemeleri de bu çabaların bir ürünüdür. Tabi bu dönemde Kur'ân Müslümanların önünde bir kitap olarak hazır olduğu için sayısal nitelikli bölümlemelerin gerçekleşmesi daha kolay olmuştur. Bölümlemelerin mushafa yansımaya başladığı dönem olan Haccâc dönemi -ki bu tâbiûn dönemi içindedir- ve sonrasında âlimler¹⁹ yukarıda zikredilen örnek bölümle-

¹⁶ Hz. Peygamberin sözlerinde Kur'ân okuma miktarının farklılık arz etmesi muhatabın durumundan kaynaklanmaktadır. Onun bu hususta tavsiyede bulunurken kişinin durumunu dikkate aldığını şu rivâyetten de çıkarmamız mümkündür: Bir adam Hz. Peygambere gelerek 'bana Kur'ân'dan bir şeyler okut' der. Hz. Peygamber "elif lam ra" ile başlayan üç sûreyi okumasını salık verir. Adam yaşının ilerlediğini, bunun diline ve kalbine ağır geldiğini söyleyince, Hz. Peygamber 'Ha mim' ile başlayan üç sûreyi oku' der. Adam bu da benim için zor olur, deyince 'sebbeha' ile başlayan üç sûreyi okumasını salık verir. En sonunda Peygamberimiz 'izazulziletî'yi okumasını tavsiye eder. Ebû Davûd, "Sünen", "Ramadan", 1399.

¹⁷ Haccac mushafa bu ameliyeyi Irak valisi sıfatıyla yaptırmıştır. O bu görevi, 75/694-95/713 yılları arasında deruhte etmiştir.

¹⁸ Örneğin âyet bölümlemeleri Huzelî'ye göre kıraatte vakf edilecek yerleri etkilemekte, namaz kıraatinde yarım âyet okumak yeterli görülmediği için söz konusu bölümleme bu kıraat açısından da gerekli olmaktadır. Suyûtî, "el-İtkân", 219.

¹⁹ Kanaatimize göre mushafta bölümleme işaretleri bir âlim tarafından değil, komisyon tarafından kolektif bir çalışma ile zamana yayılarak yapılmış gözükmektedir. Haccac'ın, Basra kurra-sını/hafızlarını toplayarak onların içinden Hasan el-Basrî (ö.110/728), Ebu'l-'Aliye (ö.93/711), Nasr b. Âsım (ö.100'den önce) Âsım el-Cahderi (ö.128/746), Mâlik b. Dinâr (ö.127/745)'ı seçmesi ve onlardan mushafın yarısını veya üç, dört, beş, altı ve yedide birini bulmalarını istemesi bu

meleri dikkate alarak mushafın okunmasında, ezberlenmesinde ve anlaşılmasında kolaylık olsun diye onu cüz, hizb, tahmis ve ta'sîr şeklinde ayırmışlardır.²⁰ Ayrıca daha sonraki dönemlerde rükû' alameti diye isimlendirilen bir bölümleme de yapılmıştır. Onlar bu bölümlemeleri yaparken bir kısmında âyet veya harf sayısını, diğer kısmında anlamı dikkate almışlardır. Diyanet ve Medine mushaflarının sûre ve âyet dışında kalan bölümlemelerine esas teşkil eden hususiyetler şu iki başlık altında toplanabilir:

A. Harf sayısı dikkate alınarak yapılan bölümleme: Cüz ve hizbdır.

B. Anlam dikkate alınarak yapılan bölümleme: Rükû' ve vakftır.²¹

Yukarıda belirtilen bölümlemelerden cüz ve hizb her iki mushafta yer alır. Kur'ân hıfzı ve öğretiminde ve sair okumalarda güncelliğini korur. "ع" harfi ile gösterilen rükû' bölümlemesi ise Medine mushafında yer almaz. Bu bölümleme için Diyanet mushafında "bir kıssanın veya konunun bittiği yeri gösterir ve namazda rükûya gidilecek en uygun yerdir" bilgisi vardır.²² Şimdi bu bölümlemeleri, dayanakları ve işlevleri yönüyle Diyanet ve Medine mushafları özelinde inceleyelim:

2. MUSHAF BÖLÜMLEMELERİ

2.1. Harf Sayısı Dikkate Alınarak Yapılan Bölümlemeler

Harf sayısı dikkate alınarak yapılan bölümleme cüz ve hizb idi. Hz. Peygamber ve sahabe "cüz" ve "hizb" kelimelerini Kur'ân bölümlemesi için kullanmıştır. Buna ilişkin birinci rivâyet özetle şöyledir: Abdullah b. Evs es-Sekâfi dedesi Evs b. Huzeyfe'den naklediyor: "Sakîf kabilesi olarak Hz. Peygamber'i

işin bir komisyon tarafından gerçekleştirildiğini gösterir. Bu komisyonun içerisinde Selam Ebû Muhammed el-Himmani'nin de olduğu anlaşılmaktadır. Zerkeşî, "el-Burhân", 1:347-348. Karş. Omar Hamdan, "The Second Mesahif Project: A Step Towards The Canonization Of The Qur'anic Text", in *The Qur'ân In Context. Historical And Literary Investigationsin To The Qur'anic Milieu*, ed. Angelik Neurith et al (Boston: Brill, 2010), 802 v. dğr.

²⁰ Bu bölümlemelerin dışında da bölümleme mevcuttur. Burada, mevcut mushafta olmayan sûre ve âyet sayısı esas alınan ve Kur'ân'ın yedi günde hatmedilmesi amaçlanan menzile bölümlemesi örnek gösterilebilir. İbn Ebî Davûd, "Kitâbu'l-Meşâhif", 2: 477, 478.

²¹ Vakf konusu Kur'ân ilimlerine dair eserlerde "Kur'ân bölümlemesi" başlığı altında değil "Vakf ve İbtidâ" başlığı altında yer alır.

²² *Qur'ânul-Kerîm* (Diyanet), 611.

ziyarete geldik. Bizim için mescidde bir çadır kuruldu. Hz. Peygamber yatı namazından sonra bize sohbet ederdi. Bir gece gelmekte gecikince nedenini sorduk. Peygamberimiz: “Kur’ân’dan okumakta olduğum cüzüm aklıma geldi, tamamlamadan gelmek istemedim”²³ buyurdu. Aynı rivâyete göre Evs b. Huzeife ashaba: “Kur’ân’ı nasıl bölümlüyorsunuz?” diye sormuş, onlar da Kâf sûresi-ne kadar sırasıyla üç, beş, yedi, dokuz, on bir ve on üç sûre olarak bölümlediklerini, Kâf sûresinden sonraki kısmı ise “mufassal” olarak isimlendirdiklerini söylemişlerdir.²⁴ İkinci rivâyete göre ise Nâfi’ b. Cubeyir b. Mut’im (ö. 99/717-718), Kur’ân’ı hizblere ayırmayan İbnu’l-Hâdi’yi (ö. 82/701)²⁵ bu hususta uyar-mış Hz. Peygamber’in “Kur’ân’dan bir cüz okudum” sözünü hatırlatmıştır.²⁶ Burada dikkat edilmesi gereken nokta; rivâyetlerdeki cüz kelimesinin bu gün olduğu şekliyle yirmi sayfalık bir bölümü; hizb ifadesinin ise beş sayfa civarında bir kısmı göstermediğidir.

Sünen-i Ebî Davûd şârihi, Azîmâbâdî birinci hadiste; Hz. Peygamberin sözünde yer alan “cüz” kelimesinin başka nüshalarda “hizb” olarak da geçtiğini ifade eder. Evs b. Huzeife’nin ashaba, “Kur’ân’ı nasıl bölümlüyorsunuz?” sözü ise aynı şârihe göre; “Yerlerini nasıl belirliyordunuz?” demektir. Burada o hizb hakkında “Kişinin kendisi için belirlediği okuma miktarıdır” şeklinde açıklama yapar.²⁷ Azîmâbâdî, ikinci hadiste yer alan İbnu’l-Hâdi’nin “Kur’ân’ı bölmüyorum”, Hz. Peygamber’in “Kur’ân’dan bir cüz okudum” ifadelerini ise şöyle şerh etmektedir: “Hizb; vird gibi kişinin namazda veya kıraatte kendisi için belirlediği şeydir. Hizbi (bölümlemeyi) kerih görme. Hz. Peygamber her cüzden (bölümden) kendine bir hizb (parça) edinirdi. ‘Tahzibu’l-Kur’ân’ ifadesi Kur’ân’ı bölümlere ayırmaktır. Hz. Peygamber’in sözündeki ‘cüz’en’ kelimesi hizb/bölüm manasındır.”²⁸ Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere bu iki

²³ İbn Mâce, *Sünen*, “İkâmeti’ş-şalati ve sünneti fiha”, 178.

²⁴ Zerkeşi, “*el-Burhân*”, 1:345; İbn Ebî Şeybe, *Muşannef*, “Şalah”, 8663.

²⁵ İbnu’l-Hâdi’nin asıl adı Abdullah b. Şeddad’dır. Eski Arap toplumunda âdet olduğu üzere, yolcu ve misafirlerin ışığı görüp evine konuk olmalarını temin etmek maksadıyla geceleri ateş yaktığı için “el-Hâdi” ismi verilen büyük dedesi Amr’a izâfetle İbnu’l-Hâdi diye de meşhurdur. Nevzat Âşık, *Abdullah b. Şeddad*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 1 (İstanbul: TDV Yay., 2002), 136.

²⁶ Ebû Davûd, “*Sünen*”, “Ramağan”, 1392; İbn Ebî Davûd, *Kitâbu’l-Mesahif*, 2: 465.

²⁷ Azîmâbâdî, “*Avnü’l-ma’bûd*”, 4:270-272.

²⁸ Azîmâbâdî, “*Avnü’l-ma’bûd*”, 4:269.

kelime, “Kur'ân'ı bölümlere ayırma, örneğin sûreyi üçerli, beşerli grup yapma” anlamındadır.

Cüz ve Hizb

Diyanet ve Medine mushaflarındaki cüz bölümlemesi sayısal veriler çerçevesinde yapılmıştır. Cüz, söz konusu iki mushafta yirmi sayfalık bir bölüm²⁹ olarak karşımıza çıksa da bu bölümlemede sayfa sayısı esas alınmış değildir. Zira erken dönemdeki mushafların sayfa sayıları bir yana Kayışzâde Hâfız Osman Nûri'nin (ö.1894) yazdığı mushafların varak sayıları 410, 411, 327 olduğu ifade edilir.³⁰ Varak sayıları dikkate alındığında bu mushafların cüzlerinin yirmi sayfadan oluşmadığı anlaşılır. Öyle olsaydı -toplam otuz cüz olduğuna göre- 600 küsur sayfa (yani 300 varak) olması gerekirdi.

Öte yandan mevcut cüz bölümlemesinde sûre ve âyet sayısından hareket edildiği de söylenemez. Sûre sayısı esas alınsaydı Kur'ân'ın ortası, yirmi yedinci cüzün on altıncı sayfasındaki Hadid sûresi olurdu. Zira bu sûrenin Kur'ân tertibindeki sırası 57'dir. Aynı şekilde âyet sayısı esas alınsaydı 6236 âyet olan Kur'ân'ın yarısı, on dokuzuncu cüzün on dördüncü sayfasına denk gelen Şuarâ sûresinin 186. âyeti olurdu.³¹ Bunlar esas alınarak bir sonraki adım gerçekleştirilse yani ikiye bölünlenen Kur'ân'ın her biri tekrar yarıya bölünse bölümler arasında eşitlik bakımından epeyce bir farklılık doğar. Kurraların belirlmesine göre kelime sayısı esas alındığında mushafın yarısı Hac sûresinin yirminci âye-

²⁹ Ancak kısa sûreler içeren son cüz, incelediğimiz her iki mushaf'ta da yirmi dört sayfadır. Çünkü her sûrenin başındaki besmele ve süsleme dört sayfalık fazlalığı beraberinde getirmiştir. Arap ülkelerinde ve Türkiye'de basılan mushaflarda âyet ve sûre bölümlemelerinde farklılık yoktur. Her ikisi de 6236 âyet, 114 sûredir.

³⁰ Muhittin Serin, “Kayışzâde Hâfız Osman Nûri”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 25 (İstanbul: TDV Yay., 2002), 79. Öte yandan sayfa ile yakından alakalı olan satır sayısı da bu günkü gibi standart değildir. VIII/XIV yüzyıldan sonra, bilhassa Osmanlı dönemi mushaflarında, genelde her sayfada dokuz, on bir, on üç, on beş satır olarak belli bir düzene geçilmiştir. Her sayfa on beş satır halinde düzenlenmiş, sayfa sonunda âyetin tamamlandığı mushaflar; âyet, berkenar veya -hafızlara kolaylık sağladığı için- ‘mushafu'l-huffaz’ diye adlandırılmıştır. Bu düzenlemenin ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Muhittin Serin, “Mushaf”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 31 (İstanbul: TDV Yay., 2006), 252

³¹ Âyet bakımından mushafın yarısı, Şuarâ sûresinin 45-46. âyeti olarak gösterilmiştir. Suyûtî, “el-İtkân”, 152. Ancak mevcut mushaflara göre yukarıda verdiğimiz yerdir.

tidir.³² Bu da mevcut mushaftaki on yedinci cüzün on üçüncü sayfasına denk gelmektedir. Dolayısıyla Kur'ân'ın eşit olarak bölümlenmesi söz konusu olacaksa bu ancak mevcut bölümlemede esas alınan harf sayısı ile mümkün olur.³³

Burada bazı âlimlerin Kur'ân'daki sûre, âyet, kelime ve harfleri saymayı uygun görmediklerini belirtmeliyiz. Çünkü onlara göre sayım sonunda sayıların birbirlerini tutmaması, noksan veya fazla çıkması Kur'ân'ın kutsallığına gölge düşürebilir, Sehâvî ve Suyûtî bu görüştedir.³⁴ Huzelî'ye göre ise bazı kimseler âyetle ilgili yapılan sayımların faydalarını yeterince takdir edememişlerdir. Huzelî, Zağferânî'nin bunun kayda değer bir bilgi olmadığını kendilerini gündemde (pazarda) tutmak isteyenlerin işgüzarlıkları olduğu yönündeki görüşünü aktarır. Huzelî, durumun böyle olmadığını söyleyerek sözlerine şöyle devam eder: "Âyet sayımının en önemli faydası vakf edilecek yeri gösteriyor olmasıdır. Zira namazda âyetin ortasında durarak rükûya gitmek icmaen onun sıhhatini zedeler. Ayrıca birçok âlim âyetleri birer, bazıları üçer, bazıları da yedişer âyet olarak gruplamıştır. Çünkü Kur'ân'ın i'cazı en az bir âyetle mümkündür".³⁵

Kur'ân âyetleri, kelimeleri veya harflerinin sayımına ilişkin yapılan bu değerlendirmeler bir yana, Kur'ân, sahabe sonrası insanların önünde bir kitap olarak durduğuna göre bu insanlar özellikle Kur'ân öğretiminde, hatmetme ve hıfz etmede, sair zamanlardaki kıraatlerde belli bölümlemelere gereksinim duyacaklardır. Vahiyle iç içe yaşayan Hz. Peygamber ve sahabe, bölümlemeye

³² Suyûtî, "el-İtkân", 154; Şu'be'nin Ebû Avane'den rivâyet ettiğine göre sahabeden bazıları Kur'ân'ı âyet, kelime ve harf olarak bölümlemiştir. Âyet, kelime ve harf bölümlemesi yapanlar sırasıyla Hz. Osman, Ubey b. Ka'b ve Muaz b. Cebel'dir. Dâni, "el-Beyân", 307.

³³ Nitekim Dâni, konuya girişte Haccac'ın Kur'ân'ı harf üzere bölümlemesine ilişkin rivâyete yer verir ve bazı bölümlemelerin kaçır harften oluştuğuna dair bilgiler de aktarır. Dâni, "el-Beyân"; 300, 310, 312. Harf esas alınarak yapılan bölümlemede bölümleme yeri, kelime veya âyet ortasına gelmiş olabilir. Bu durumda muhtemelen âyet başı esas alınmıştır. Çünkü hiçbir cüz ve hizb kelime veya âyet ortasından başlamaz.

³⁴ Suyûtî, "el-İtkân", 153. Gerçekten de Kurra bu işi hayli abartarak Kur'ân'da her bir harfin sayısını bulmaya çıkarmıştır. Bk. İbnü'l-Cevzî, "Fünûnü'l-efrân", 94-101.

³⁵ Suyûtî, "el-İtkân", 152. Mushaf'ın harf temelli bölümlenme biçimine eleştiri getirilebilir. Ancak insanın tabiatı ve Kur'ân'ın yapısı herkesin üzerinde anlaşabileceği bir bölümleme yapmanın zorluğuna işaret etmektedir. Zamanla kabul görse de Kur'ân üzerinde yapılacak herhangi bir işlem genelde onun kutsallığı ile ilişkilendirildiği için Kur'ân öğretimi ve anlama faaliyetleri çoğu zaman mevcut bölümlemeler üzerinde yürütülmeye çalışılmıştır.

ihtiyaç duymuşsa sonraki zamanda yaşayanlar kendi durumlarına uygun olarak bölümlemeye haydi haydi ihtiyaç duyacaklardır. Bu bölümlemelerin eşit olması veya aralarında çok fazla uçurum olmaması Kur'ân'la ilgili söz konusu etkinliklerde bir disiplin, düzen ve kolaylık sağlar. Bu yüzden mevcut cüz ve hizb bölümlenmesi Kur'ân'ı kitap üzerinden okuyan bizler için gerekli gözükmektedir. Bu bölümlemelere ilişkin ilk girişimlerin Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî'nin valiliği dönemine kadar uzandığını yukarıda belirtmiştik.

Raşid el-Himmânî'nin anlattığına göre Haccâc, içinde Himmânî'nin de bulunduğu bir grup hafızı toplamış, onlara Kur'ân'ın harflerini saydırmış, Kur'ân'ın iki, üç, dört ve yedide birini bulmalarını istemiştir. Diğer bir ifadeyle onu iki, üç, dört ve yediye eşit olarak bölümlemelerini emretmiştir. Âsım el-Cahderî (ö. 128/746) ve Humejd b. Kays el-A'rec (ö.130/748) Kur'ân'ı ikiden ona kadar olan sayılara eşit olarak bölümlediklerini söylemişlerdir.³⁶ Bu bilgilerin yanı sıra İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201)'nin *Fünûnü'l-efnân fi 'acâibi 'ulûmi'l-Çur'ân'*nda³⁷ bölümlemeye ilişkin var olan bilgiler Diyanet ve Medine mushafındaki cüz ve hizb bölümlemelerinin oluşumu hakkında fikir verir niteliktedir.

İbnu'l-Cevzî'nin bu eserinde yer alan bilgilere göre, âlimler Kur'ân'ı ikiden altmışa kadar belli sayılara eşit olarak bölümlemiştir. Altmış bölüm üzerinde bölümlemeler yaparak 120 ve 240 eşit bölümlemeyi elde etmişlerdir. Her bir bölümlemenin başlangıç ve bitiş yerlerini sûre ve âyet bazında göstermişlerdir. Anladığımız kadarıyla âlimler önce Kur'ân'ı iki, üç, beş, yedi ve dokuza bölümlemiş; bunları da ikiye bölümleyerek dört, altı, on, on dört ve on sekiz eşit bölümlemeyi elde etmişlerdir. On sekizi dışarıda bırakarak bunları da ikiye bölmüşler sekiz, on iki, yirmi, yirmi sekiz eşit bölümlemeye ulaşmışlardır. Sekiz ve

³⁶ İbn Ebi Davûd, "*Kitâbu'l-meşâhif*", 2:464-470. İsmail Hakkı Bursevî, 'Kurra Kur'ân'ı Haccac zamanında otuz cüze ayırdığında onu yediye de bölümlemiştir" şeklinde rivâyetin olduğunu söylemiştir. İsmail Hakkı Bursevî, "*Tefsiru ruhu'l-beyân*" (İstanbul: Eser Neşriyat, 1389), 9:98. Ancak "Şamile" adlı programdan yaptığımız taramada bu bilginin geçtiği başka bir kaynağa ulaşamadık.

³⁷ İbnu'l-Cevzî, "*Fünûnü'l-efnân*", 102-121. İbnu'l-Cevzî, bir bölümlemenin farklı yerde bittiğine dair rivâyet varsa ona da yer vermiştir. Bazen "kile" formunda getirdiği rivâyetlerin işaret ettiği yerler mushaftaki bölümlemeyle örtüşmektedir. Benzer bölümlemeleri, Dâni'nin "*el-Beyân*", Sehâvî'nin "*Cemâlu'l-Çurra*" adlı eserlerinde bulmak mümkündür. Dâni, "*el-Beyân*", 300-320; Sehâvî, "*Cemâlu'l-Çurra*", 124-186.

on iki bölümün her birini tekrar bölümleyerek on altı ve yirmi dört eşit bölümlemeye varmışlardır. On bölümün her birini üçe bölümleyerek otuzu; otuz bölümün her birini ikiye bölümleyerek altmış; altmış bölümün her birini ikiye bölümleyerek yüz yirmiyi; yüz yirmi bölümün her birini ikiye bölümleyerek iki yüz kırk eşit bölümü bulmuşlardır.

Diyanet ve Medine mushafına cüz açısından baktığımızda, bu mushaflar eşit bir şekilde otuza bölünmüştür. Söz konusu iki mushafta dört, yedi, on bir ve yirmi altıncı cüzler hariç diğerleri aynı yerden başlar. Farklı olan bu cüzlerin iki mushaftaki başlama yeri şöyledir: Diyanet mushafında dört, yedi ve on birinci cüz sırasıyla, Âl-i İmrân 3/92, el-Mâide 5/83, Tevbe 9/94'den; Medine mushafında ise aynı cüzler bu sûrelerin bir âyet sonrasında başlar. Yirmi altıncı cüz Diyanet mushafında Câsiye 45/32'den; Medine mushafında ise Ahkâf 46/1'den başlar.

Hizbe gelince yukarıda belirtildiği üzere Hz. Peygamber ve sahabe uygulamalarında hizb; cüz gibi mushafın bölünmesi için kullanılan genel bir ifadedir. Hz. Peygamber bir sözünde, “Kur’ân’dan hizbini (günlük okuması gereken bölümü) okuyamayan sabah namazı ile öğle namazı arasında okusun, gece okumuş gibi sevab alır”³⁸ buyurmuştur. Bu söz, o dönemde sahabenin durumlarına göre kendilerine hizbler belirlediğine işaret eder.³⁹

Bölümleme bakımından hizb, cüzle yakından ilgilidir. Zira o, otuza bölünlenerek “cüz” diye isimlendirilen bölümlerin yeniden bölünmüş halidir. Onda da cüz gibi harf sayısı esas alınmıştır. Hizblerin âyet veya sayfa sayısı bakımından eşit olmaması bu tespiti doğrular mahiyettedir. Örneğin; hizbler genelde beş sayfa civarındadır. Ancak Diyanet mushafında yedinci cüzün birinci hizbi dört sayfa; Medine mushafında buna karşılık gelen “hizb on üç”ten aynı hizbin “nisfu’l-hizbi”ne kadar olan bölüm dört buçuk sayfadır. Diyanet mushafında aynı cüzün üçüncü hizbi altı sayfa; Medine mushafında buna karşılık

³⁸ Müslim, *Saḥiḥ*, “Şalati’l-müsâfirîn”, 142; Ebû Ya’la el-Mevsîlî. *Müsnedü Ebi Ya’la el-Mevşîlî*. nşr. Mustafa Abdulkadir Ata (Lübnan: Dâru’l-kutubi’l-’ilmiyye, ts.), 1:120; İbn Ebi Davûd es-Sicistânî, *Kitâbu’l-meşâḥif*, 2:464; Muhammed Abdulazim ez-Zerkânî, *Menâhîlu’l-’irfân fi ’ulûmi’l-Ḳur’ân*, nşr. Fevvez Ahmed Zemerli (Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, 1995/1415), 1:334.

³⁹ İbn Manzûr, hizbi vird ile karşılar ve Kur’ân okurken veya namaz kılarken kişinin belirlediği şey (bölüm) olarak anlar. İbn Manzûr, “*Lisânu’l-’Arap*”, 2: 853.

gelen “hizb on üç”ün “nisfu'l-hizbi”nden “hizb on dört”e kadar olan bölüm de altı sayfadır. İki mushafta aynı yere denk gelen hizblere âyet açısından bakıldığında örneğin, beşinci cüzdeki hizblerin âyet sayısı şöyledir: Diyanet mushafında ilk hizb otuz dört âyet, ikinci hizb otuz âyet, üçüncü hizb yirmi altı âyet, dördüncü hizb otuz dört âyettir.⁴⁰ Hizbler, sayfa ve âyet açısından birbirlerini tutmadıklarına göre bu bölümlenmede sayfa ve âyet sayısı esas alınmış değildir.

Diyanet mushafında hizb, bir cüzün dörtte biridir ve her cüz için rakam birden başlar. Ama cüz başı “hizb 1”i gösterdiği için “hizb 1” ifadesi ayrıca yazılmaz. Hizb, hizb işaretinin satırında bulunan âyetle başlar, başlangıç yeri özel bir işaretle gösterilmez. Mushaf sonunda toplam hizb sayısı belirtilmemiş olsa da her cüz dört hizb, otuz cüz toplam yüz yirmi hizb içerir. Bu, İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnü'l-efnân*'ında sûre ve âyet olarak yerlerini gösterdiği yüz yirmi bölümdür.

Medine mushafında hizb, bir cüzün yarısıdır. Diğer bir deyişle bir cüz iki hizbdır. Otuzuncu cüzde altmışıncı hizb kaydı yer alır. Bu mushafta hizbin başlangıcı özel bir işaretle âyet başında gösterilir. Ayrıca her hizbin yarısı (nisfu'l-hizb), dörtte biri (rub'u'l-hizb) ve dörtte üçü (selasetu erba'i'l-hizb) belirtilir. Dolayısı ile bu mushaftaki hizb bölümlenmesi her cüzdeki iki hizbin dörde bölünmesi ile cüz bağlamında sekize, mushafın tamamında iki yüz kırka ulaşır.⁴¹ Bu, İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnü'l-efnân*'ında sûre ve âyet olarak yerlerini gösterdiği iki yüz kırk bölümdür.

Diyanet ve Medine mushafı hizb açısından karşılaştırıldığında her cüzde aynı yerden başlayan dört hizb vardır. Daha açık ifade ile Diyanet mushafının dört hizbiyle Medine mushafının iki hizbi ve bu iki hizbin nısfı (yarısı) örtüşmektedir. Her iki mushaftaki hizb bölümlenmelerini ve örtüşükleri yerleri, hizb

⁴⁰ Bu hizblerin Medine mushafındaki âyet sayıları aynıdır. Hizblerin bu mushaftaki isimleri sırasıyla 9. Hizbin yarısı, 10. Hizb, 10. Hizbin yarısı, 11. Hizb'dir.

⁴¹ Kur'ân'ın yüz yirmi ve iki yüz kırka bölümü kıraat ilminde kari'nin kıraati “ifrad” ve “cem” olarak almasında bir ölçü kabul edilir. Suyûtî, *“el-İtkân”*, 217. Ayrıca Muhammed Hamidullah, Arap ülkelerinde basılan mushafta cüzlerin 8 hizbe ayrılmasını Mâliki mezhebinin teravih namazı rekât sayısı ile ilişkilendirir. Ona göre Mâliki mezhebi teravih namazını 8 rekât kılmayı benimsemekte, 8 rekâtta bir cüzü okuyabilmek içinde her cüzü iki hizbe, her hizbi 4'e ayırarak rekât sayısı kadar bölüm oluşturmaktadırlar. Muhammed Hamidullah, *“Kur'ân Tarihi”*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: Beyan Yay.1993), 104.

işaretlerinde yer alan ifade kalıpları ile ikinci cüz örneğinde şu tabloda gösterilebiliriz⁴²:

	Diyanet Baskısı	Medine Mushafı
İkinci Cüz	el-Bakara 2/142'nci âyet. İkinci cüz bu âyetle başlar. Burada 'Cüz 2' ifadesini içeren cüz gülü vardır. Bu, hizb 1'in başlangıcı kabul edilir. Ayrıca 'hizb 1'i gösteren hizb gülü yoktur.	el-Bakara 2/142'nci âyet. İkinci cüz bu âyetle başlar. Burada 'Cüz 2, hizb 3' ifadesini içeren bir gül vardır. Hizb 3'ün dörtte biri, el-Bakara 2/158. Hizb bölümünü gösteren gül mevcuttur.
	Hizb 2, el-Bakara 2/177.	Hizb 3'ün yarısı, el-Bakara 2/177. Hizb 3'ün dörtte üçü, el-Bakara 2/189.
	Hizb 3, el-Bakara 2/203.	Hizb 4, el-Bakara 2/203. Hizb 4'ün dörtte biri, el-Bakara 2/219.
	Hizb 4, el-Bakara 2/223.	Hizb 4'ün yarısı, el-Bakara 2/223. Hizb 4'ün dörtte üçü, el-Bakara 2/233

Görüldüğü üzere Diyanet ve Medine mushafları hizb açısından karşılaştırıldığında, Diyanet mushafında bir cüzdeki dört hizb, diğer mushaftaki sekiz bölümlmeden dört tanesi ile aynı yere rastlar. Medine mushafında denk gelen hizblerin biri cüz başı diğeri cüzün ortasıdır. Rastlayan diğer yerler ise bu hizblerin nisfu'l-hizbleridir (ortalarıdır).

Ancak iki mushafta; dört, yedi, on bir, yirmi altı ve otuzuncu cüzlerdeki hizb ve nisfu'l-hizbler bazı yerlerde örtüşmemektedir.⁴³ Otuzuncu cüz dışarıda bırakılırsa hizb yerleri farklı olan bu cüzlerin -yukarıda belirtildiği üzere- cüz başlangıcı da farklıdır. Çünkü ikisi birbiri ile ilişkilidir. Otuzuncu cüzde ise sûrelerin kısa oluşu hizbleri belli bir ölçüye göre belirlemeyi zorlaştırmıştır. İki mushafta aynı yerden başlaması gerektiği halde kısmen farklılık arz eden yerler şu tablo ile gösterilebilir⁴⁴:

⁴² İkinci cüz örneğinde her iki mushaftaki hizblerin görünümü. Söz konusu iki mushafta örtüşen hizbler kalın yazı tipi ile gösterilmiştir. Bu hizblerin veya hizb bölümlerinin iki mushafta da simgeleri (gülleri) mevcuttur.

⁴³ İki mushafta otuzuncu cüzdeki sayfa başlangıç ve bitiş yerleri çoğu zaman birbirini tutmamaktadır.

⁴⁴ İki mushafta 4, 7, 11, 26 ve 30. cüzdeki bazı hizblerin farklı yerden başladığını gösterir tablo. Tabloda 'H' rumuzu hizbi, bu rumuzun yanındaki sayı, hizb numarasını göstermektedir. Medi-

	Diyanet Baskısı				Medine Mushafı			
	4'üncü cüz	H1 3/92	H2 3/133	H3 3/171	H4 4/1	H7 3/93	1/2 3/133	H8 3/17 1
7'nci cüz	H1 5/83	H2 5/109	H3 6/36	H4 6/74	H13 5/82	1/2 5/109	H14 6/36	½ 6/74
11'inci cüz	H1 9/94	H2 9/123	H3 10/31	H4 10/7 1	H21 9/93	1/2 9/122	H22 10/2 6	1/2 10/7 1
26'nci cüz	H1 45/3 2	H2 47/1	H3 48/17	H4 50/1	H51 46/1	1/2 47/10	H52 48/1 8	1/2 49/1 4
30'uncu cüz	H1 78/1	H2 83/1	H3 89/1	H4 98/1	H59 78/1	1/2 82/1	H60 87/1	1/2 94/1

Türkiye'de Kur'ân okuma faaliyeti genelde hizb değil sûre veya cüz esas alınarak yapıldığından bir de Diyanet mushafında hizbin hangi ayetten başladığı bir işaretle değil, sayfa kenarında hizb gülü ile gösterildiğinden bu mushaf ile Medine mushafındaki farklılık pek dikkat çekmemektedir. Öte yandan bu, icthâdî bir durum olduğu için mushafın kutsallığı ile ilişkilendirilmeyecektir.

2.2. Anlam Merkeze Alınarak Yapılan Bölümlemeler

Bu başlık altında Diyanet mushafında yer alan rükû' bölümlemesini ele alacağız. “ع” harfi ile gösterilen bu bölümleme bir taraftan mushafta vakf işaretleriyle zikredildiği için vakf işareti olarak algılanabilmekte diğer taraftan “aşr” olarak da bilindiği için “ta‘şir”le karıştırılabilmektedir. Rükû' alametinin vakf ve ta‘şirle ilgisine değindikten sonra bu bölümlemenin konuluşuna esas olan mana hususiyeti üzerinde duracağız.

ne mushafında, hizb ve numaranın sağ tarafında yer alan kesirli sayılar hizbin ikiye bölünmüş halidir. Her iki mushaftaki hizb ve hizb numarasının altında yer alan sayı ise hizbin başladığı yerin sûre ve âyet numarasıdır. İki mushaftaki cüzlerde örtüşmeyen hizbler ve yerleri kalın yazı tipi ve italik olarak gösterilmiştir.

Rükû'

Mushafta yer alış biçimi dikkate alındığında “Rükû’ alameti”⁴⁵ şöyle tanımlanabilir: Bir kıssayı veya kıssanın bir sahnesini içeren, bir veya daha fazla konuyu içinde barındıran, çoğunlukla bir sayfadan oluşan âyet gruplarıdır.⁴⁶ Mushaftaki toplam sayısı 576⁴⁷ olan ve “ع” harfi ile gösterilen rükû’ bölümlemesi, rükû’ kelimesinin son harfi olan “ع” ile ilişkilendirilerek “rükû alameti” şeklinde kavramlaşmıştır. Bu işaretin, bir vesile ile okunan “aşır”dan alındığı da söylenmiştir⁴⁸. Ancak rükû’ bölümlemesini esas alan günümüzdeki “aşır” ile on âyetlik bölümlemenin ismi olan “aşır” karıştırılmamalıdır. Çünkü rükû bölümlemesi genelde on civarı âyetten oluşsa da Diyanet mushafında en az iki, en fazla elli civarında âyet⁴⁹ olmak üzere üç, dört, beş, altı âyetten oluştuğu da görülür.⁵⁰

⁴⁵ Bu işaret Diyanet mushafında “Fi keyfiyeti’s-Secavendi’l-vaqî’ fi’l- Kur’âni’l- Kerim” başlığı altında yer alır. Medine mushafında ise ne mushafın içinde ne de ‘Alamatu’l-vakf’ başlığı altında “ع” harfi vardır. ‘Alamatu’l-vakf’ sayfa numarası olmaksızın bu mushafın sonunda “Rivâyetu haze’l-mushaf” ana başlığı altında sûrelere ait çizelgeden önce yer almaktadır.

⁴⁶ Diyanet mushafında rükû’, “bir konunun veya kıssanın bittiği yer” şeklinde genel bir ifadeyle tanımlanmaktadır. Ancak yukarıda yaptığımız tanım mushaftaki rükû’ bölümlemesine daha uygun gözükmektedir. Zira söz konusu bölümleme bazen bir, bazen de iki veya daha fazla konu içerebilmektedir. Örneğin; el-Bakara 2/162-169. âyetler rükû’ alameti ile işaretlenmiştir. Bu gruptaki âyetlerde İsrailoğulları’na verilen nimet, Hz. İbrahim’in sınanması ve duası, oğlu İsmail ile Kabe’nin temellerini yükseltmeleri ve Allah’a yakarışları konu edilir. Aynı şekilde bu bölümlemenin olduğu yerlerde bazen kıssa tamamen bitmemekte kıssanın başka bir sahnesine geçilmektedir. Buna ilişkin olarak mushafta toplam on üç buçuk sayfa olan ve 11 rükû’ bölümlemesi içeren Yûsuf sûresindeki kıssayı örnek verebiliriz. Buna ilişkin diğer örnek, Hz. Musa ve salih kul arasında geçen kıssadır. Bu kıssa el-Kehf 18/ 60-82 âyetleri arasında yer alır. Bir kıssanın yer aldığı bu âyetler grubunda biri 70 diğeri 80’nci âyette olmak üzere iki rükû’ vardır. İkinci rükû’, kıssanın farklı bir sahnesine geçildiğini gösterir. Öte yandan “munâsebâtu’l âyi ve’s-suver” başlığı altında ifade edilen sûrelerin kendi içerisinde bir bütünlük arz ettiği hatta sûreler arası irtibatın olduğu hususu hatırlanırsa rükû’ bölümlemesinin yoruma açık olduğu anlaşılabilir. Âyetler ve sûreler arasındaki irtibat için bkz. Suyûtî, “*el-İtkân*”, 635, 636.

⁴⁷ Demirhan Ünlü, “*Kur’ân-ı Kerim’in Tecvidi*” (Ankara: Elif Matbaacılık Sanayi, 1975), 167.

⁴⁸ Rahim Tuğral, “*Ana Hatlarıyla Tecvid*” (İzmir: İlahiyat Fakültesi Yay., 2009), 90. İsmail Karaçam tilavet miktarını belirlemede pratik olarak iki “ع” arasında esas almayı salık vermektedir. İsmail Karaçam, “*Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*” (İstanbul: İfav Yay., 2009), 445-446.

⁴⁹ İki, üç, dört âyetlik rükû’ bölümlemesi tahmin edileceği üzere uzun âyetlerde, elli civarında olan rükû’ bölümlemesi ise daha çok kısa âyetlerde olmaktadır. İki âyetlik bölümlemeye örnek

Bu bölümlenme Diyanet mushafında “Kur’ân’daki Secavend’in Mahiyeti” başlığı altında yer alır. Burada ‘secavend’, Kur’ân’daki vakf işaretlerinin büyük bir bölümünü belirleyen Tayfur es-Secavendî’ye (ö. 560/1164) nispetle ‘vakf işareti’ anlamında kullanılmıştır. Ancak söz konusu yerde “ع” işareti Tayfur es-Secavendî’nin belirlediği vakf işaretleri arasında yer aldığı için bu işaretin de onun tarafından belirlendiği izlenimi uyanmaktadır. Bilindiği üzere Secavendî, sadece ‘م, ط, ج, ز, ص’ harflerini vakf yapılacak/yapılabilecek yerleri göstermesi için; “لا” harfini de vakf yapılmayacak yeri göstermesi amacıyla belirlemiştir⁵¹. Öyleyse “ع” Secavendî’nin vakf işareti olarak belirlediği işaretlerden değildir.

Bu bölümlenme mushafta vakf işaretleri arasında yer aldığına göre Secavendî’nin dışındaki müelliflerin vakf ile ilgili eserlerine bakılabilir. Örneğin İbn Enbârî (ö.328) vakfı üçe ayırır: Vakf-ı tâm, vakf-ı ḥâsen, vakf-ı ḳâbiḥ. O, belirlediği bu vakıfların âyetlerdeki yerlerini gösterir.⁵² Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) de İbn Enbârî gibi vakfı üçe ayırır. Ancak vakf-ı ḥâsen yerine vakfı

Bakara sûresi 60-61;282-283. âyetlerdir. Elli civarında âyetlik bölümlenmeye örnek es-Sâffât 22-74’dür. Bu âyetler bir rükû’ bölümlenmesinden oluşur ve toplam 53 âyettir.

⁵⁰ Üç âyet olan rükû’ bölümlenmesine örnek, en-Nisâ 4/23-25; el-A’râf 7/127-129; el-Hac 22/23-25; 4 âyet olan rükû’ bölümlenmelerine örnek: en-Nisâ 4/88-91, 97-100; el-En’âm 6/91-94, 151-154; el-A’râf 7/148-151;Tevbe 9/119-122; el-Hicr 15/22-25. 5 âyet olan rükû’ bölümlenmelerine örnek: Âl-i İmrân 3/144-148; en-Nisâ 3/172-176; el-Mâide 5/116-120; el-En’âm 6/51-55; el-A’râf 7/54-58; el-Hac 22/34-38. Rükû’ bölümlenmesi sayfa açısından incelendiğinde Diyanet mushafında genelde yaklaşık bir sayfa olarak karşımıza çıkar. Ancak yarım, bir buçuk, iki sayfa olanları da vardır. Yarım sayfa olanlara örnek: el-A’râf 6/127-129; Yûsuf 12/1-6; el-Hac 22/23-25; eş-Şu’arâ 26/1-9. Bir buçuk sayfa olanlara örnek: en-Nisâ 4/1-10; el-Mâide 5/1-5; el-En’âm 6/71-82, 155-165; el-A’râf 7/73-84. İki sayfa olanlara örnek: Bakara 2/197-210; el-Mâide 5/12-19, 67-77; el-En’âm 6/130-140; es-Sâffât 37/22-74. Bu bilgiler rükû’ bölümlenmesinde âyet ve sayfa sayısının esas alınmadığını gösterir.

⁵¹ Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî, “*Kitâbu’l-vakf ve’l-ibtidâ*”, nşr. Muhsin Haşim Derviş (Ürdün: Dâru’l-menâhic, 1422/2001), 169. Bilindiği gibi mevcut mushafta, tam, kâfi, ḥâsen, ḳâbiḥ şeklinde ifade edilen vakf çeşitleri değil; Secavendî’nin belirlediği vakf işaretleri yer alır. Kanaatimize göre Secavendî’nin belirlediği vakf işaretlerinin tercih edilmesi; vakf edilecek yerleri belli harflerle göstermesi ve ortalama Kur’ân okuyucusunun nerede durup durmayacağını kolayca anlaması ile yakından alakalıdır.

⁵² İbnu’l-Enbârî, “*Kitâbu idâhi’l vakf ve’l-ibtidâ fi kitabillahi azze ve celle*”, nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramadan (Dimeşk: Mucemme’u luğati’l-‘Arabiyye, 1391/1971), 231-487.

kâfi ismini kullanır.⁵³ Ancak ikisi de vakf için bir rumuz, işaret belirlemez. Ebu Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950)⁵⁴ ve Ebu'l-'Alâ (ö. 599)⁵⁵ ise vakf çeşitlerini alâmetleriyle birlikte belirler ama bu harfler içerisinde “ع” yoktur.

Rükû' alâmeti, Kur'ân bölümlemelerine kaynaklık ettiğini var saydığımız rivâyetlerde, Kur'ân ilimlerine ilişkin eserlerin taksim, tahzib, vakf ve ibtidâ başlıklarında yer almamaktadır. Aynı şekilde vakf ve ibtidâya ilişkin müstakil eserlerde de bu konuya rastlayamadığımızı belirtmeliyiz.⁵⁶ Bu bölümleme işareti, Hindistan-Pakistan bölgesinde basılan mushafta da bulunmaktadır. Hindistanlı Muhammed Sâdık el Hindî “ع” rumuzu hakkında; onun rükû alâmeti olduğunu⁵⁷, bu rumuzun Kur'ân'da toplam 540 tane olduğunu⁵⁸, her bir sûrenin içerdiği rükû sayısını⁵⁹ söylemekle yetinmiştir. Bu bölgede basılan mushaflarda “ع”, bölümleme işareti olarak bulunmasına rağmen İngilizce-Urduca tecvid kitaplarında, İngilizce tecvid ekiyle basılan mushaflarda vakf alâmetleri başlığı altında bu bölümlemeye ilişkin bir açıklama bulunmamaktadır.⁶⁰ Ancak Pakis-

⁵³ Muhammed el-Muhtar Veleddin Ebbâh, “*Tarihü'l-kırâât fi'l-maşriq ve'l-magrib*” (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2008), 280-285. Ancak buradan İbn Enbârî'nin vakfı hasen olarak belirlediği yerleri o, vakf-ı kâfi olarak belirlemiştir, sonucu çıkarılmamalıdır.

⁵⁴ Karaçam, “*Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri*”, 333 (en-Nahhas'ın *Kitâbu'l-vakf ve'l-ibtidâ*, 5:3/a vd'den naklen).

⁵⁵ Karaçam, “*Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri*”, 336-337 (*Kitâbu't-tecvîd min kelâmi'l-mecîd*, 5:35/a'dan naklen).

⁵⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Sa'dan Kûfî, “*el-Vakf ve'l-ibtidâ fi kitâbillahi azze ve celle*”, nşr. Ebû Bişr Muhammed Halil (Dubai: Merkezi cum'ati'l-Mâcid, 1423/2002); İbnü'l-Enbârî, “*Kitâbu idâhi'l vakf ve'l-ibtidâ fi kitâbillahi azze ve celle*”, nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramadan (Dimeşk: Mucemme'u luğati'l-'Arabiyye, 1391/1971); Ebû 'Amr ed-Dânî, “*el-Muktefâ fi'l-vakf ve'l-ibtidâ*”, nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mer'aşli (Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1407/1987); Ebü'l-Kâsım Yusuf b. 'Ali b. Cebbare el-Hezelî, “*Kitâbu'l-vakf ve'l-ibtidâ*”, nşr. Ammar Emin el-Dedev, “*Mecellatu's-şer'atu ve'l-kanun*”, sy. 34 (Nisan 1429/2008); Ebu'l-Esbağ İbn Tahhan, “*Nizâmü'l-edâ' fi'l vakf ve'l ibtidâ*”, nşr. Ali Huseyn el-Bevvab (Riyad: Mektebetu'l-me'arif, t.siz).

⁵⁷ Muhammed Sâdık Hindî, “*Kunûzu el-tâfi'l-burhân fi rumûzi evkâfi'l-Kur'ân*” (Kahire: Matba'atu'l-Kasteliyye, 1286/1870), 24.

⁵⁸ Hindî, *Kunûz*, 16.

⁵⁹ Hindî, *Kunûz*, 10-14.

⁶⁰ Bu mushaftaki “ع”ın yerleri Diyanet mushafıyla aynıdır. Ancak Pakistan basımı mushafta her sûrenin sonunda da “ع” vardır. “ع”, vakf alâmetinin anlatıldığı yerde bulunmaz. *Tajweed Rules To Be Observed When Reciting The Holy Qur'ân* (Delhi: M. Ashiqeen & Co Publishers of Holy Qur'ân and Islamic Books. ts.), 26-27.

tan asıllı Mevlana Müfti Muhammed Şafi, “*Maarifu'l-Kur'ân*” adlı tefsirinin girişinde bu konuya ilişkin özetle şöyle demektedir: “Rükû' bölümlemesi, yüce Kur'ân'ın içeriği dikkate alınarak belirlenmiş, bir bildiri sonuna yerleştirilmiş işarettir. Bütün çabalara rağmen bu mütevâzi yazar, bu işaretin kim tarafından ve ne zaman belirlendiğine dair orijinal bir şey bulamamıştır. Bu işaretin amacı, özellikle teravîh namazlarında bir rekâta okunabilecek ortalama âyet miktarlarını göstermektir.”⁶¹

Bu bölümlemenin el yazması mushaflardaki izi sürülerek en erken hangi mushafta yer aldığı tespit edilebilir. Biz tıpkıbasımı yapılan Ahmed Şemseddin Karahisârî'nin (ö. 963/1556) yazdığı mushafta 'aşr gülünün olduğunu ancak bunun rükû' bölümlemesi ile örtüşmediğini⁶² belirtmekle yetineceğiz. Karahisârî'nin yazdığı mushafta, Yâsîn sûresi 11 ile 20. âyetler arası iki 'aşr gülü ile gösterilmiştir ki on âyettir. Aynı sûrenin ilk on âyeti de 'aşr olmaktadır. Ancak Diyanet mushafında bu âyetlerin civarında yer alan rükû bölümlemesi 1-12. âyetler ve 13-32. âyetlerdir. Buna göre bu mushaftaki 'aşr güllerinin rükû' bölümlemesini göstermediği anlaşılmaktadır.

Öte yandan bu bölümlemenin “Hz. Peygamber'in namazında rükûya gittiği yerleri gösterdiği iddia edilmiştir.”⁶³ Ancak rivâyetlerde rükû' bölümlemesine rastlayamadığımızı belirtmiştik. Bu görüş Hz. Peygamber'in namazdaki kıraat miktarını konu edinen rivâyetlere dayanıyor olabilir. Bunu görmek için

<https://archive.org/details/HolyQuranWithColorCodedWww.eelm.weebly.com-skype-id-azharme>. Erişim Şubat 2017. Bununla birlikte sûrelerin mushaf tertibi ve iniş sırasına göre sıralamasını içeren tablolarda surelerdeki rükû bölümlemesinin sayısına yer verilmiştir. <http://www.islamicstudies.info/quran/quranstructure.htm>. Erişim tarihi 25.01.2017.

⁶¹ Maulana Mufti Muhammad Shafi, *Maarifu'l-Qur'ân*, trans. Prof. Muhammad Hasan Askari and et al. (Karachi: Maktaba-e-dârul-'ulûm, ts., 33-34. Erişim Şubat 2017.

http://www.nooresunnat.com/complete_qurqn_Download.php.

⁶² Karahisârî'deki aşr bölümlemesi ile Diyanet mushafındaki ruku bölümlemesine dair karşılaştırmaya birkaç örnek daha vermek istiyoruz. Grup olarak vereceğimiz sûre ve âyet numaralarının ilki Karahisârî'deki “aşr”ı diğeri ise Diyanet mushafındaki rükû' bölümlemesini göstermektedir. el-Bakara 2/11-20, 7-20; Âl-i İmrân 3/62-71, 63-71; Yûsuf 12/61-70, 57-68; el-Enbiya 21/32-41, 29-41. Bu mushafta ruku' bölümlemesinin olmaması iki şekilde yorumlanabilir: Birincisi bu işaret henüz belirlenmiş değildir, ikincisi bu işaret başka mushaflarda olduğu halde bu hattat, mushafında ona yer vermemiştir.

⁶³ Ahmet Madazlı, “*Tecvid İlmi ve Kur'ân Kıraatı ile İlgili Meseleler*” (Ankara: Kandil Matbaası, 1985), 52 (*Tecvidu'l-muhît*, 24'den naklen).

onun namazda okuduğu sûreleri/bölümleri rükû' bölümlemesi açısından incelemek gerekir. Hz. Peygamber'in çeşitli namazlarda Kur'ân'dan okuduğu sûreleri/bölümleri konu edinen rivâyetlere baktığımızda Kur'ân'daki bölümlemeye telmihte bulunan 'rükû'ya rastlanmaz. Ancak rivâyetlerde onun, rükû' bölümlemesini doğrulayacak yönde namazda kıraati olduğu gibi, bu bölümlemeye uymayan kıraati de vardır. Şimdi her iki duruma birkaç örnek vermek istiyoruz.

Hz. Peygamber Akşam namazında her biri iki rükû'dan oluşan Tûr sûresini veya Murselât sûresini okur.⁶⁴ Onun, sûrenin hangi âyetinde rükû'ya gittiğini bilmiyoruz ama Fatiha'dan sonra eklenecek bölüm sadece ilk iki rekâtta olacağı için bu iki rükû' bölümlemesi söz konusu iki rekât için düşünülebilir.

Ancak Hz. Peygamber'in üç rükû' bölümlemesinden oluşan Kâf sûresini sabah namazında okuduğu rivâyet edilir.⁶⁵ Aynı şekilde o, her birinde iki rükû' olmak üzere toplam dört rükû' bölümlemesi olan Cum'a sûresi ve Münâfikun sûresini iki rekâtlı Cuma namazında okur.⁶⁶ Diğer bir rivâyete göre Cuma günü sabah namazı birinci ve ikinci rekatta sırasıyla üç rükû bölümlemesinden oluşan Secde sûresini, iki rükû bölümlemesinden oluşan 'hel etâ 'ale'l-insâni'yi yani İnsân sûresini okur.⁶⁷ Bu rivâyetlerde rekât sayısı ile rükû' bölümlemesi örtüşmemektedir. Bundan dolayı diyebiliriz ki, her rükû' bölümlemesi Hz. Peygamber'in namazda rükû'ya gittiği yeri göstermez.

Rükû' bölümlemesi bir ayet grubu şeklinde nâzil olan pasajlarla ilk ve son ayetleri bakımından karşılaştırılabilir. Bu sayede söz konusu bölümlemenin nüzûle göre belirlenip belirlenmediği anlaşılmış olur. Biz bu amaçla Abdulfettâh el-Kâdî'nin "*Esbâb-ı Nüzûl*" adlı eserinde yüzeysel bir tarama yapmak istiyoruz. Rükû' bölümlemesini oluşturan âyet grupları ile bir grup halinde nâzil olan âyetler altı yerde uyuşmaktadır. Bu âyet grupları şunlardır: el-Bakara 2/284-286; el-Mâide 5/51-56; el-En'âm 6/51-55; Tevbe 9/17-24; en-Nûr 24/11-20; en-Nûr 24/62-64.⁶⁸ Grubun ilk veya son âyeti ile örtüşenler vardır. Buna en-

⁶⁴ Müslim, *Saḥiḥ*, "Şalat", 35.

⁶⁵ Müslim, *Saḥiḥ*, "Şalat", 35.

⁶⁶ Müslim, *Saḥiḥ*, "Cumua", 17.

⁶⁷ Müslim, *Saḥiḥ*, "Cumua", 17. Ayrıca Hz. Peygamberin bir rekâtta benzer sûreleri okuduğuna dair rivâyet için bkz. Ebû Davûd, *Sünen*, "Ramaḍan", 9.

⁶⁸ Söz konusu kitapta ilgili âyet gruplarının yer aldığı sayfalar sırasıyla şöyledir: Kâdî, *Esbâb-ı Nüzûl*, 81-82; 163-164; 177-178; 203-204; 280-288.

Nisâ 4/51-54; 105-113 âyetleri örnek verilebilir. Nâzil olan âyet grubu içerisinde rükû olduğu halde uyuşmayanlar da vardır. Örneğin, en-Nûr 24/48-51. Bu göz gezdirme sonucunda rükû' alametinin nüzule göre belirlendiğini söylemenin zor olduğu söylenebilir.

Rükû' bölümlenmesi anlam açısından gruplanan âyetleri gösterdiğine göre bu bölümlenme ile müfessirlerin tefsir öncesi ser levha olarak getirdikleri âyet grupları karşılaştırılabilir.⁶⁹ Çünkü her ikisi de art arda gelen birbirleri ile ilgili olduğu düşünülen âyetlerden oluşur. Söz konusu iki âyet grubu aynı amaç doğrultusunda oluştuğuna göre bu iki bölümlenmenin aynı âyetlerle başlayıp sona ermesi beklenir. Bu karşılaştırma, müfessirlerin anlam bütünlüğü oluşturan âyet gruplarını belirlemede rükû' işaretinin belirleyici olup olmadığı veya rükû' işaretini belirlemede müfessirlerin âyet gruplarının etkili olup olmadığı hakkında bize fikir verir.

Rükû bölümlenmesi Türkiye ve Pakistan'daki mushaflarda yaygın olduğuna göre Türk ve Pakistan asıllı iki müfessirin tefsirlerini bu açıdan karşılaştırabiliriz. Bu amaçla Elmalılı'nın "*Hak Dini Kur'ân Dili*" ile Mevdûdî'nin "*Tefhîmu'l-Kur'ân*" adlı eserine Yâsîn sûresi özelinde bakmak istiyoruz. Yâsîn sûresinde rükû' bölümlenmesi olarak beş âyet grubu vardır.⁷⁰ *Tefhîm*'de Yâsîn sûresi on bir âyet grubuna ayrılmıştır.⁷¹ Mevdûdî'nin belirlediği hiçbir grup rükû' bölümlenmesi ile örtüşmemektedir. *Hak Din*'nde Yâsîn sûresinin âyet grupları beş tane dir,⁷² hepsi de rükû' bölümlenmesi ile örtüşmektedir. Ancak buradan Elmalılı'nın her yerde rükû bölümlenmesine uyduğu, Mevdûdî'nin ise uymadığı sonucuna

⁶⁹ Mealler içerisinde sadece Hasan Tahsin Feyizli mealinde ruku alemeti için bir işaret (☐) koyar. Önsözde "ع" duraklarına işaret edildiği bu sayede meal okumak isteyenlere konu bütünlüğüne riâyette yardımcı olunmaya çalışıldığı ifade edilmiştir. Bkz. Hasan Tahsin Feyizli, Feyzû'l-Furkan Kur'ân-ı Kerim Meali, Server İletişim İstanbul 2006. Önsöz, IV.

⁷⁰ Bu âyet gruplarını oluşturan âyetler şunlardır: Yâsîn 36/1-12; 13-32; 33-50; 51-67; 61-83. *Qur'ânul-Kerîm* (Diyaret), 439-444.

⁷¹ Ebu'l-Ala Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân* (y.y.ts.). Erişim Ocak 2017. www.quranurdu.com. Ebu'l-Ala Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*. trc. Muhammed Han Kayanî v. dğr. (İstanbul: İnsan Yay., 1986), 4:510-535.

⁷² Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 4: 4004-4039. Kur'ân Yolu adlı tefsirde ise Yâsîn Sûresi sekiz âyet grubuna ayrılarak tefsir edilmektedir, sadece ilk iki âyet grubu rükû' bölümlenmesi ile örtüşmektedir. Hayrettin Karaman v. dğr., "*Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*" (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2004).

varılmamalıdır. Zira Bakara sûresi özelinde aynı karşılaştırmayı yaptığımızda durum bu kadar net çıkmamaktadır. Bakara sûresinde toplam 40 rükû' bölümlemesi olmak üzere 39 rükû' işareti yani "ع" vardır. Biz bu iki müfessirin gruplandığı âyetleri rükû bölümlemesi ile başlayıp biten, bu bölümleme ile başlamadığı halde biten, bölümlemeyi içerdiği halde "ع" ile bitmeyen olmak üzere üç açıdan inceleyeceğiz. Böylece "ع"ın yer aldığı her grubun iki müfessirde nasıl karşılık bulunduğunu görmüş olacağız. Mevdûdi'de rükû bölümlemesi ile örtüşen sadece bir âyet grubu vardır, o da Bakara sûresi 60-61. âyetleridir. Rükû' bölümlemesi ile biten dokuz grup âyet; içinde rükû' bölümlemesi olduğu halde onunla bitmeyen yirmi dokuz grup âyet vardır. Ayrıca Bakara suresi 182. âyette "ع" rumuzu olduğu halde Mevdûdi bu bölümlemeye yer vermemiştir.⁷³ Elmalılı'ya gelince bu müfessirin bölümleme olarak belirlediği âyet grubunun altısı rükû bölümlemesi ile aynı yere denk gelmektedir.⁷⁴ Rükû' bölümlemesi ile sonlanan yirmi iki grup âyet; rükû' işareti âyet grubunun içinde olan, ancak onunla sonlanmayan on iki grup âyet vardır.⁷⁵

Bu karşılaştırmadan şu sonuca varmaktayız: Mevdûdi âyet gruplarını oluştururken rükû' bölümlemesini pek de esas almış gözükmemektedir. Elmalılı ise bazı sûrelerde tamamen, bazılarında ise yüzde yirmiyi aşan oranla rükû' bölümlemesini dikkate almaktadır. Buna ilaveten ister mushaftaki rükû' bölümlemesi, isterse müfessirlerin oluşturduğu âyet grupları olsun, bunlar grupları oluşturan âlimin içtihadına, dirâyetine dayandığı için farklılık arz edebilmekte-

⁷³ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 1: 43-199; Bu bölümleme Mevdûdi'nin tefsirinde yer almadığı halde Pakistan mushafında vardır. *Translation of the Meanings and Interpretations of The Noble Quran in the Urdu Language* (Medinetu'l-Munevvere: Mucemme'u'l-Melik Fehd li tabâ'ati'l-mushafi'sherîf, 1424), 72 Erişim Şubat 2017. <https://archive.org/details/TheHolyQuranUrdu.pdf>.

⁷⁴ Bu âyetler Bakara 2/8-20; 30-39; 40-46; 261-266; 282-283; 284-286.

⁷⁵ Yazır, *Hak Dini*, 1:146-686; 2: 687-1008. Mushafta Bakara sûresi 235. Âyette rükû' bölümlemesi olduğu halde Elmalılı'da yoktur. Latin harflerle olan Hak Dini için bkz. Yazır, *Hak Dini*, 2: 799; Osmanlı Türkçesi harflerle olan Muhammed Hamdi Yazır, "*Hak Dini Kur'ân Dili Meali*", tıpkıbasım (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2015), 235. Aynı şekilde Bakara 245. âyette mushafta rükû' bölümlemesi olmadığı halde Elmalılı'da yer almaktadır. Latin harflerle olan Hak Dini için bkz. Yazır, "*Hak Dini*", 2: 821; Osmanlı Türkçesi harflerle olan "*Hak Dini*" için bkz. Yazır, *Hak Dini*, 2: 253; Hak Dini'nin sadeleştirilmiş basımında ise bu yerlerdeki bölümleme mushaftaki ile aynıdır. Muhammed Hamdi Yazır, "*Hak Dini Kur'ân Dili*". haz. İsmail Karaçam v. dğr. (İstanbul: Azim Dağıtım, ts.), 2: 134.

dir. Bu, Kur'ân'ın metin yapısı, âyetlerin siyak sibakı, müfessirin birikimi, konuyu ele alış biçimi ile de ilgilidir.⁷⁶ Bu durum rükû' bölümlemesinin gereksiz veya yetersiz olduğu sonucunu doğurmaz. Aksine bu bölümlenme -aşağıda sunacağımız öneride de görüleceği üzere- Elmalılı'nın tefsirinden de yararlanarak halka yönelik Kur'ân içerikli bir dizi sohbet için çerçeve olabilir.

Buraya kadar rükû' bölümlemesinin tanımı, mushafta yer alışı, onun vakf işareti olup olmadığı, Hz. Peygamber'in rükûya gittiği yeri gösterip göstermediği, grup halinde nâzil olan âyetleri kaynak edinip edinmediği, müfessirlerin onu esas alıp almadığı konuları üzerinde durduk. Şimdi önce yukarıda yaptığımız tespitler ve karşılaştırmalar çerçevesinde rükû' bölümlemesini belirlemede etkili olan hususa dair bizde oluşan kanaate yer verecek sonra da bir öneride bulunarak konuyu sonlandıracağız.

Rükû' bölümlemesi, bizatihi vakf işareti olmasa da o belirlenirken vakf dikkate alınmış gözükmektedir. Çünkü her ikisi de anlam merkezli bir bölümlenmedir. İkisi arasında ilgi kurmamızı sağlayan husus ise İbn Cezerî'nin vakf konusunu işlerken söylediği şu sözdür: "Bir sûre veya bir konuyu içeren âyet/âyetler bir nefeste okunamayacağı için okumaya ara vermek gerekir."⁷⁷ İbn Cezerî burada, bütün olarak bir sûreyi veya bir konuyu içeren âyet grubunu bir nefeste okumanın zorluğuna dikkat çekmektedir. Sûrelerin başlangıç ve bitiş yerleri mushafta bellidir. Çünkü tevkîfidir. Ancak sûreyi oluşturan âyet gruplarının nüzul döneminde belirlendiğine dair bir işaret olmadığı gibi bu bölümlenme grup olarak nazil olan âyetlere göre de belirlenmiş değildir.⁷⁸ İbn Cezerî sınırlarını belirlemiş veya adını koymuş olmasa da onun bir konu etrafında toplanan âyetlere telmihte bulunduğunu anlıyoruz. İşte bu, daha sonraları rükû' bölümlemesi diye ad konularak sınırları belirlenmiş olabilir. İbn

⁷⁶ Kur'ân te'lif eserlerden tamamen farklıdır. Onda konular, bölümler, ana başlıklar ve alt başlıklar altında işlenmez. Muayyen konular, bazı siyâk -sibâk çerçevelerinde âdetâ müstakil olarak ele alınmış görünümü verseler de her siyâk -sibâk çerçevesi, yine de Kur'ân'ın diğer pasajlarıyla doğrudan veya dolaylı olarak irtibatlıdır. Çünkü değil bir âyet grubu, bazen bir terkip bile birkaç hedef gözetebilmektedir. Halis Albayrak, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri* (İstanbul: Şûle Yay., 1993), 155.

⁷⁷ Ebu'l-Hayr İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l- kıraati'l- 'aşr*, nşr. Ali Muhammed Ed-Dabba' (Mısır: Dâru'l-kutubi'l- 'ilmiyye, ts.), 1: 224; Krş. Suyûtî, *el-İtkân*, 177.

⁷⁸ Bu konuya ilişkin tespitlerimize yukarıda yer vermiştik.

Bâziş'in belirttiğine göre İbn Kesir hariç Nâfi (ö. 169), Ebû Amr (ö. 154), İbn Âmir (ö. 118), Âsım (ö. 127), Hamza (ö. 156), Kisâî (ö. 189) vakfa riâyet etmişlerdir. Ancak görebildiğimiz kadarıyla bu kıraat imamları, "hangi harfte, kelimedede nasıl durulur?" sorusuna cevap vermişlerdir.⁷⁹ En azından İbn Bâziş'in verdiği örnekleri dikkate aldığımızda onlar okuma esnasında vakf yerlerini belirlerken zihinlerinde belli âyet grupları oluşturdular, diyemiyoruz.

Bu âyet grupları daha çok vakf-ı tâm, vakf-ı kâfi gibi isimlendirmelerin olduğu zamanlarda zihinlerde oluşmuş gibidir. Zira İbn Enbârî'nin *İdah*'ı ve Dâni'nin *el Muktefâ*'sında belirlediği vakıfların çoğunun mushaftaki rükû' bölümlemesi ile örtüştüğü görülür. Tespitimizi somutlaştırmak için bu iki eserdeki vakf yerleri ile mushaftaki rükû' bölümlemesini Bakara sûresi özelinde karşılaştırmak istiyoruz. Diyanet mushafında, Bakara sûresinde otuz dokuz rükû' alameti olduğunu yukarıda söylemiştik. İbn Enbârî'nin vakf-ı tâm olarak belirlediği vakıflardan yirmi dördü, vakfı hasen olarak belirlediği vakıflardan ikisi bu bölümleme ile örtüşmektedir. Rükû' bölümlemesi bulunan on üç yer için ise İbn Enbârî vakf belirlememiştir.⁸⁰ Dâni ise vakf-ı tâm olarak belirlediği vakıflardan otuz dördü, Bakara sûresindeki rükû' bölümlemesi ile aynı yere gelmektedir. Âlimimiz rükû' bölümlemesi bulunan beş yer için ise vakfa ilişkin bir görüş bildirmemiştir. O ayrıca rükû' alametinin bulunduğu Bakara sûresi 103. âyette kıssanın bittiğini söyleyerek mânanın bir önceki vakfa göre daha tamam olduğuna dikkat çekmiştir.⁸¹ Öte yandan Secâvendî'nin belirlediği vakıflardan biri olan "vakf-ı mutlak" yani ط rumuzu ile "ع" işareti bazı yerlerde aynı yere denk gelmektedir.⁸²

⁷⁹ İbnü'l-Bâziş, İbn Kesir dışındaki kurraların (Nafi', Ebû Amr, İbn Amır, Asım, Hamza, Kisai) mushaftaki vakfa riâyet ettiklerini söyler. Ebû Ca'fer İbnü'l-Bâziş, *Kitâbu'l-iknâ' fi'l-kırâati's-seb'*, nşr. Abdulmecid Kıtamış (Mekketü'l-Mükerrreme: Cami'atu ummi'l-ğura, 2001/1422), 1: 513-527.

⁸⁰ İbnü'l-Enbârî, *Kitâbu idâhi'l vakf*, 1: 479-560.

⁸¹ Dâni, *el-Muktefâ*, 157-194.

⁸² Yûsuf 12/ 42; el-Hicr 15/79; el-Kehf 18/82; eş-Şu'arâ 26/51; el-Kasas 28/51; ez-Zuhruf 43/67; el-Meâric 70/35; el-Cin 72/19; en-Nâziât 79/26. Ancak böyle gelmiş olması âyet sonundaki her ط durağında var anlamına gelmez. Zira Bakara 182. Âyette "ع" işareti vardır ama 181. âyette ط durağı gelmiştir. Aynı durum en-Neml 27/58, 59 için geçerlidir. Ayrıca Âl-i İmrân 3/171'de ع ve "vakfı mu'anaka"nın olduğu yerde rükû' bölümlemesi vardır.

Bu tespitlerle “Diyanet mushafındaki rükû bölümlenmeleri İbn Enbârî, Dâni ve Secâvendî tarafından bizzat gösterilmiştir” demek istemiyoruz. Zira vakf bir yönüyle kıraat esnasında nefes alınabilecek/ara verilebilecek uygun yeri gösterdiği için sadece rükû’ bölümlenmesinin başında ve sonunda değil, o bölümlenmeyi oluşturan âyetlerin içerisinde de yer alır. Bizim burada dikkat çekmek istediğimiz husus, kurra tarafından vakıf olarak belirlenen, az da olsa kıssanın bittiği âyet olarak gösterilen yerler rükû’ bölümlenmesinin olduğu yerlerin ekserisi ile örtüşmektedir. Bu tespitler bizi rükû bölümlenmelerinin belirlenmesi sürecinde vakf yerlerinden yararlanıldığı sonucuna götürmektedir.

“ع” harfi ile gösterilen bu bölümlenmenin rükû’ bölümlenmesi olarak isimlendirildiği bilinen bir husustur. Bize göre namazda kıraatin nerede sonlandırılacağına bilinmesine gereksinim duyulunca, Hz. Peygamber’in rukuya gitmesini içeren rivâyetlerin ve kurraların vakf yerlerini belirlerken zihinlerinde oluşan âyet gruplarının da yardımıyla bu âyet grupları oluşturulmuştur. Âyet grubunun sonunda rükûya gidilebileceği tavsiye edildiği için de bu ismi almıştır. Bu bölümlenmenin “ع” harfi ile gösterilmesine gelince bu ruku kelimesindeki “ع” la veya günümüzde yaygın olan aşrın “ع” rumuzuyla ilişkilendirilmiştir.⁸³ Ancak görebildiğimiz kadarıyla bu bölümlenme ‘aşrın başlangıç ve bitiş yerini göstermek için özel olarak konmuş değildir. Bu işaret rukuya gidilecek yeri göstermek için konulmuş ‘aşr için de uygun görülmüştür. Belli zamanlarda çeşitli vesilelerle okunan ‘aşr miktarının belirlenmesinde genelde rükû’ bölümlenmesinin dikkate alınması bu yüzdendir. Bize göre Kur’ân’ın onar âyet bölümlenmesi olan aşr veya ta’şirin rumuzu “ع” harfi bir süre Kur’ân’a konmuş, ta’şir uygulaması güncelliğini yitirince aynı rumuz bu sefer rükû’ bölümlenmesini göstermek üzere Kur’ân’da yer almıştır. Fonksiyonları farklı olsa da önceki mushaflarda bu işaret yer aldığı için kabul görmesi pek de zor olmamıştır. İşte uygulamasını ve ismini namazdaki rükû’dan, rumuzunu da ta’şirden alan bu bölümlenme böylece oluşmuş gözükmektedir.

⁸³ Ali Osman Yüksel, ‘aşr ve rükû’yu aynı kabul ederek şöyle demektedir: Daha ziyade Kur’ân’ın manaları dikkate alınarak yapılan tâksimâta ‘aşr veya rükû’ adı verilmektedir. Bu taksimatı çerçeveleyen harfin genellikle “ع” harfi olduğunu görüyoruz. Ahmet Cevdet Paşa ve Ali Muhammed ed-Dabba’, *Kur’ân Tarihi ve Kur’ân Okumanın Edepleri*, trc. Ali Osman Yüksel (İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği, 1989), neşredeninin notu, 177; Tuğral, *Ana Hatlarıyla Tecvid*, 90.

Bu bölümlemenin Kur'ân'ın anlamını merkeze alan halka yönelik bir dizi sohbet için de ölçü olabileceği kanaatindeyiz.⁸⁴ Önerdiğimiz sohbet etkinliği de dâhil olmak üzere namazdaki kıraati ve sair zamanlardaki kıraat olan 'aşrı da kapsayacak şekilde bu bölümlemeye "alameti mevdu" ismini vermeyi teklif ediyoruz. Bu isimlendirme Kur'ân anlamını merkeze alan etkinliği, namaz ve sair zamanlardaki kıraati içermesi yanında bir yandan "ع"ın mushafa konuluş amacına işaret edecek, diğer yandan onun bizzat bir vakf alameti veya ta'şir olduğu yönündeki izlenimi de ortadan kaldıracaktır.

SONUÇ

İlk dönemlerde ihtiyaca binaen Kur'ân'ın cem'i, istinsahı nasıl yapıldıysa, sonraları ihtiyaç doğunca Kur'ân üzerinde noktalama ve harekeleme başta olmak üzere bölümleme gibi işlemler yapılmıştır. Mushaf bölümlemesi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî dönemine kadar daha çok uygulama olarak veya özel mushaf-lara işaretleri konularak ferdî teşebbüs düzeyinde seyr etmiş, Haccâc döneminde ve sonrasında resmi bir hüviyet kazanmıştır. Kur'ân'ın sûre ve âyetlere ayrılması, birkaç sûrenin bir isim altında toplanması, Kur'ân'ın tamamının harf sayısına göre bölünmesi, âyetlerin konu merkezli gruplandırılması, anlam bütünlüğü oluşturan ifadelerin belirlenmesi mushafın bölünmesi cümlesindedir. Bu bölümlemeler; cüz, hizb, rükû' ve vakf ifadeleri ile kavramlaşmıştır. Alamet-i rükû' dışındaki bu kavramlar, isim olarak, kısmen de uygulama olarak Hz. Peygamber veya sahâbi dönemine götürülebilir. Mushaftaki bölümlemelerde elbette bu ilk nüveler örnek alınmıştır. Ancak bu ilk nüveler bizzat Kur'ân'ın bölünmesi amacıyla değil, kişiye göre veya hayatın normal akışı içinde Kur'ân'la iletişim sonucu oluşan belirlemelerdir. İslam âlimleri de bunlardan esinlenerek ve bu isimlendirmeleri kullanarak zamanlarındaki Kur'ân öğretimi ve onu anlama süreçlerinde doğan ihtiyaca göre bölümlemeler yapmışlardır.

Arap ülkelerinde ve Türkiye de basılan mushaf arasında cüz bölümlemesi bakımından fark yok denecek kadar azdır. İki mushafın hizb bölümlemesi bazı

⁸⁴ Rükû' bölümlemesi esas alınarak yapılacak bir çalışma, konulu tefsirden farklı olacaktır. Çünkü biri âyetlerin siyakını esas alarak bir veya daha fazla konu etrafındaki âyetler grubunu göstermekte, diğeri farklı siyaklarda da olsa aynı konudaki âyetleri esas alarak bir gruplama yoluna gitmektedir.

farklılıklar arz etmektedir. Ayrıca Medine mushafında rükû' bölümlenmesi yoktur. Rükû' işareti, vakf işaretlerini belirleyen ne Tayfur es-Secavendî (ö. 560) 'ye, ne de bu alanda eser veren öncülere aittir. Bu bölümlenmenin namazda rükû'ya gitmekte en uygun yeri göstermek için konulduğu, bunun yanı sıra 'aşr olarak okunacak âyet grupları için de uygun olduğu anlaşılmaktadır. Ancak rumuzunu ta'sirden almış gözükmemektedir. Hz. Peygamber'in namazlarında kıraatte yer alan rükû sayısı, kıldığı rekât sayısı ile karşılaştırıldığında ikisi her zaman denk gelmemektedir. Öyleyse mushaftaki bütün rükû' işaretlerinin, onun namazda rükû'ya gittiği yerleri gösterdiği söylenemez. Öte yandan kıssanın veya konunun bittiği yerde bulunduğu ifade edilen rükû' bölümlenmesi ile müfessirlerin tefsir için oluşturdukları âyet grupları 'konu bütünlüğü oluşturan âyet grupları' olmak bakımından aynı amaçta birleşmektedir. Ancak her iki grup, grubu oluşturan âlimin birikim ve dirâyeti, grup oluşturulan metnin yapısı ile yakından ilişkili olduğu için farklılık arz edebilmektedir. Rükû' bölümlenmesi kıssa ve konunun başlangıç ve bitimini gösterdiği için rükû'ya ve 'aşra uygun görülmüş bu ikisi içinde kullanılır olmuştur. Bu bölümlenme, konuluş amacına uygun olarak Kur'ân anlamını merkeze alan bir dizi sohbet için çerçeve olabilir. İşte Kur'ân'ın gönderiliş gayesi ve bu bölümlenmenin konuluş amacını dikkate alarak bu üç uygulama alanını kapsayacak biçimde rükû' bölümlenmesine "âlamet-i mevdu'" ismi verilmesini öneriyoruz.

Şekil ve muhteva bakımından Kur'ân'ı tanımamıza kolaylık sağlayan mushaf bölümlenmeleri, Kur'an'la daha yakın iletişim kurma gayretinin bir sonucu olarak görülebilir. Vahyin parça parça inmesinin hikmetlerinden biri Hz. Peygamberin ve Müslümanların hayatına gün be gün yön vermektir. Âlimlerin yaptığı bu bölümlenmeler de Kur'ân'ı günlük hayatın bir parçası kılma amacına matuf girişimler kabilindedir. Özellikle anlam merkezli bir bölümlenme olan rükû' veya önerdiğimiz isimle "âlameti mevdu'" bölümlenmesinin öne çıkarılması, Kur'ân'ın muhtevasına eğilmemize vesile olacaktır.

KAYNAKÇA

- Albayrak, Halis. *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri*. İstanbul: Şûle Yayınları, 1993.
- Âşık, Nevzat. *Abdullah b. Şeddâd, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1:136 (İstanbul: TDV Yayınları, 2002).

- Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib. *Avnü'l-ma'bûd şerhu Sünen-i EbîDavûd me'a şerhi'l-Hafız İbn Qayyim el-Cevziyye*. nşr. Abdurrahman Muhammed Usman. 14 cilt. Medine: Mektebetü's-selefiyye, 1968/1388.
- Bursevî, İsmail Hakki. *Tefsiru ruhu'l-beyan*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1389.
- Dânî, Ebû Amr. *el-Beyân fi 'addi âyi'l-Şur'ân*. nşr. Gânem Kadduri Hamed. Kuveyt: Merkezi'l-mehtûtat ve't-turas ve'l-vesâik, 1994/1414.
- Dânî, Ebû Amr. *el-Muktefâ fi'l-vaqf ve'l-ibtida*. nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mer'aşli. Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1407/1987.
- Ebbâh, Muhammed el-Muhtâr Veled. *Tarihü'l-kırâât fi'l-maşriq ve'l-mağrib*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2008.
- Hamdan, Omar. "The Second Mesahif Project: A Step Towards The Canonization Of The Qur'anic Text". In *The Qur'an In Context. Historical And Literary Investigationsin To The Qur'anic Milieu*, edited by: Angelik Neurith. Nicolai Sinai. Michael Marx, 795-801. Boston: Brill, 2010.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an Tarihi*. trc. Salih Tuğ, İstanbul: Beyan Yayınları 1993.
- Hezelî, Ebû'l-Kâsım Yusuf b. 'Ali b. Cebbâre. "Kitâbu'l-vaqf ve'l-ibtidâ ". nşr. Ammar Emin el-Dedev. *Mecelletu's-şer'atu ve'l-kânûn*. 34. sy (Nisan 1429/2008): 345-415.
- Hindî, Muhammed Sâdik. *Kunûzu elâfî'l-burhân fi rumûzi evkâfi'l-Şur'ân*. Kahire: Matba'atu'l-Kasteliyye, 1286/1870.
- İbn Ebi Şeybe, Abdullah b. Muhammed. *el-Muşannef fi'l-eğâdis ve'l-âsâr*. nşr. Sa'îd Muhammed Lehham. 15 cilt. Beyrut: Dâru'l-fiker, 1989/1409.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Müsned*. 6 cilt. İstanbul: Dâru sahnun ve Çağrı Yayınları, 1992/1413.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid. *Sünen*. 2 cilt. İstanbul: Dâru sahnun ve Çağrı Yayınları, 1992/1413.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebir ve Muhammed Ahmed Hasebullah ve Hâşim Muhammed Şâzilî. 4 cilt. Kahire: Dâru'l-mearif, ts.
- İbn Tahhan, Ebu'l-Esbağ. *Nizâmü'l-edâ' fi'l vaqf ve'l ibtidâ*. nşr. Ali Huseyn el-Bevvab, Riyad: Mektebetu'l-me'arif, ts.
- İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer. *Kitabü'l-iknâ' fi'l-kırââti's-seb'*. nşr. Abdulmecid Kıtamiş. Mekketu'l-Mukerreme: Cami'atu ummi'l-kura, 2001/1422.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Fünûnü'l-efnân fi 'acâibi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. nşr. Salah b. Fethi Helel. 1 cilt. Beyrut: Muessesetu'l-kutubi's-sekafiyye, 2001/1422.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr. *en-Neşr fi'l- kıraati'l-'aşr*. nşr. Ali Muhammed Ed-Dabba'. 2 cilt. Mısır: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, ts.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir. *Kitâbu idâhi'l vakf ve'l-ibtidâ fi kitâbillahi azze ve celle*. 2 cilt. nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramadan. Dimeşk: Mucemme' u luğati'l-'Arabiyye, 1391/1971.
- Kâdî, Abdulfettâh. *Esbâb-ı Nüzûl*. terc. Salih Akdemir. Ankara:Fecr Yayınevi, 1995.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.
- Karaman, Hayrettin, Mustafa Çağrı ve İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadrettin Gümmüş. *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri. İbn Ebi Hatim (327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*. Ankara: Kitâbiyât, 2003.
- Koçyiğit, Hikmet. "Kur'ân'ın Bölümlenmesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2013): 363-393.
- Kûfî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Sa'dan. *el-Vakf ve'l-ibtidâ fi kitâbillahi azze ve celle*. nşr. Ebû Bişr Muhammed Halil. Dubai: Merkezu cum'ati'l-Mâcid, 1423/2002.
- Ḳur'ânu'l-Kerîm*. Hat: Bilgisayar. nşr. Mushafları İnceleme ve Kıraat Kurulu Başkanlığı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Ḳur'ânu'l-Kerîm*. Hat: Osman Taha. Medine: Melik Fehd Yayınevi, 1423.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Ḳur'ân*.nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî.24 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006.
- Madazlı, Ahmet. *Tecvid İlmi ve Kur'ân Kıraatı ile İlgili Meseleler*. Ankara: Kandil Matbaası, 1985.
- Mevdûdî, Ebu'l-Ala. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. trc. Muhammed Han Kayaî ve Yusuf Karaca ve Nazife Şişman ve İsmail Bosnalı ve Ali Ünal ve Hamdi Aktaş. 7 cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.

- Mevdûdî, Ebu'l-Ala. *Tefhîmu'l-Kur'ân*.6 cilt. y.y.ts.Erişim Ocak 2017. www.quranurdu.com.
- Mevsilî, Ebû Ya'la. *Müsnedü Ebi Ya'la el-Mevsilî*. nşr. Mustafa Abdulkadir Ata. 16 cilt. Lübnan: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, ts.
- Müslim b. Haccâc, Ebu'l-Huseyin. *Saḥîḥ*. 3 cilt. İstanbul: Dâru saḥnun ve Çağrı Yayınları, 1992/1413.
- Nevevî, Ebû Zekeriyya. *el-Minhâc fi şerḥi Saḥîḥ-i Muslim b. Haccac*. Riyâd: Beytü'l-efkari'd-devliyye, ts.
- Paşa, Ahmet Cevdet ve Ali Muhammed ed-Dabba'. *Kur'ân Tarihi ve Kur'ân Okumanın Edepleri*. trc. Ali Osman Yüksel. İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği, 1989.
- Okumuş, Mesut. "Kur'ân İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9. sy.17 (2010):5-37.
- Salih, Subhi. *Mebâḥis fi 'ulumi'l-Kur'ân*. 1 cilt. İstanbul: Dersaadet, ts.
- Sehâvî, Alemüddîn. *Cemâlü'l-ḳurrâ' ve kemâlü'l-iḳrâ'*. nşr. Ali Huseyn el-Bevvab. 2 cilt. Mekke: Mektebetü't-turas, 1986/1408.
- Secâvendî, Muhammed b. Tayfûr. *Kitâbu'l-vaḳf ve'l-ibtidâ*. nşr. Muhsin Haşim Derviş. Ürdün: Dâru'l-menâhic, 1422/2001.
- Serin, Muhittin. "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 248-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Serin, Muhittin, *Kayışzâde Hâfız Osman Nûri, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 79-80. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Shafî, Maulana Mufti Muhammad. *Maarifu'l-Qur'ân*. trans. Prof. Muhammad Hasan Askari, Prof. Muhammad Shamim, Maulana Ahmed Khalil Aziz. 8 cilt. Karachi: Maktaba-e-dârul-'ulûm, ts. Erişim: Şubat 2017. http://www.nooresunnat.com/complete_qurqn_Download.php
- Sicistânî, Ebû Davûd. *Sünen*. 5 cilt. İstanbul: Dâru saḥnun ve Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Sicistânî, İbn Ebi Davûd, *Kitâbu'l-meşahif*. nşr. Muḥibbüddin Abdussübḥan Va'iz. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-beşairi'l-İslamiyye, 1363/2002.
- Süyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. nşr. Şuayb el-Arnaut. Beyrut: Müessesetu'r-risale, 1429/2008.

- Tajweed Rules To Be Observed When Reciting The Holy Qur'ân*. Delhi: M. Ashiqeen & Co Publishers of Holy Qur'ân and Islamic Books. ts. Erişim Şubat 2017.
<https://archive.org/details/HolyQuranWithColorCodedWww.eelm.weebly.com-skype-id-azharmeaa>
- Tirmîzi, Ebû İsâ Muhammed. *Sünen*. 5 cilt. İstanbul: Dâru sahnun ve Çağrı Yayınları, 1992/1413.
- Translation of the Meanings and Interpretations of The Noble Quran in the Urdu Language*. Medinetu'l-Munevvere: Mucemme'u'l-Melik Fehd kitabâ'ati'l-mushafi's-şerîf, 1424.Erişim Şubat 2017.
<https://archive.org/details/TheHolyQuranUrdu.pdf>.
- Tuğral, Rahim. *Ana Hatlarıyla Tecvid*. İzmir: İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009.
- Ünlü, Demirhan. *Kur'ân-ı Kerim'in Tecvidi*. Ankara: Elif Matbaacılık Sanayi, 1975.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili* (Tıpkı basım). 13 cilt. İstanbul: DİB, 2015.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. haz. İsmail Karaçam ve Emin Işık ve Nusrettin Boleli ve Abdullah Yücel. 10 cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, ts.
- Zerkânî, Muhammed Abdulazim. *Menâhîlu'l-'irfan fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. nşr. Fevvaz Ahmed Zemerli. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-kitabi'l-'Arabî, 1995/1415.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhan fi 'ulumi'l- Ḳur'ân*. nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mer'aşlî ve Cemal Hamdî ez-Zehebî ve İbrahim Abdullah el-Kurdî. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1990/1410.